

VNDIQVE VICTORES

Wizja rzymskiego władztwa nad światem
w mennictwie złotego wieku Antoninów
i doby kryzysu III wieku —
studium porównawcze

NR 2666

Agata Aleksandra Kluczek

VNDIQVE VICTORES

Wizja rzymskiego władztwa nad światem
w mennictwie złotego wieku Antoninów
i doby kryzysu III wieku —
studium porównawcze

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2009

Redaktor serii: Historia
Sylwester Fertacz

Recenzenci
Leszek Mrozewicz
Maciej Salamon

Publikacja będzie dostępna — po wyczerpaniu nakładu — w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Spis treści

Wstęp	7
-----------------	---

Część pierwsza

Imago mundi

Świat rzymski i świat barbarzyńców w źródłach numizmatycznych

Wprowadzenie	33
Rozdział 1. Imperium Romanum: <i>fines, provinciae</i>	43
Rozdział 2. Imperium Romanum: Roma	93
Rozdział 3. <i>Alter orbis</i>	129

Część druga

Gentium victor orbisque possessor

Elementy mitu cesarza zwycięskiego w wyobrażeniach monetarnych

Wprowadzenie	175
Rozdział 1. <i>Virtutes Augusti</i>	181
Rozdział 2. <i>Undique victores — ubique barbari</i>	233
Rozdział 3. <i>Rector orbis</i>	297

Zakończenie	341
Bibliografia	355
Dzieła autorów antycznych i późnoantycznych	355
Inskrypcje, <i>fasti consulares</i> , papirusy, źródła prawnicze	362
Korpusy monet, katalogi kolekcji, opracowania źródeł numizmatycznych	363
Opracowania ogólne	370
Wykaz skrótów	413
Tytuły katalogów, czasopism, wydawnictw, wydania źródeł	413
Autorzy antyczni i późnoantyczni	415
Imiona władców w katalogach i korpusach monet	418
Indeksy	421
Indeks postaci antycznych	421
Indeks nazw etnicznych i geograficznych	428
Indeks autorów i współtwórców nowożytnych	433
Summary	449
Résumé	455

Wstęp

„Incluta Roma imperium terris [...] aequabit” — pisze, u zarania Cesarstwa, interpretując dzieje państwa rzymskiego i wskazując jego wielkość jako światowego imperium bez granic, Wergiliusz w swej epopei, i rozwija myśl, definiując pryncypia misji dziejowej Rzymian, których określa jako naród predestynowany do władania innymi ludami: „Tu regere imperio populos, Romane, memento [...], parcere subiectis et debellare superbos”¹. Od początku swych dziejów, okazuje się, Rzymianie przeznaczeni są, wola bogów, do władztwa nad światem. Wizja ta, niemożliwa do pełnej realizacji w wymiarze rzeczywistym, w sferze ideologii przenikała propagandę państwową w różnym stopniu i zakresie w zależności od epoki.

Koncepcja imperium światowego, państwa zdobywców, i określenie Rzymian jako panów świata władających innymi ludami przykuwają swą wielostronną symboliką w aspekcie politycznym, militarnym, religijnym oraz w ogóle cywilizacyjnym. Jedną z możliwych jej interpretacji jest ta, którą w sztukach pięknych wyraził w epoce nowożytnej Pietro Santi Bartoli. Jego sztych miedziorytowy przedstawia na planie centralnym sylwetkę siedzącej bogini Romy, otoczonej władcami krajów i ludów, podporządkowanych rzymskiej dominacji, *reges reginae ac principes*, i królującej nad nimi zgodnie z dewizą wypisaną na piedestale: *parcere subiectis et debellare superbos* (il. 1). Może to być traktowane jako artystyczna wariacja rozwiązania symbolicznego portyku *ad nationes*, wzniesionego za rządów Augusta, portyku, o którym

¹ VERG., *Aen.* VI 781—782, 851—853. Nie ujednolicam pisowni cytowanych tekstów dzieł starożytnych, pozostawiam je w formie, jaką przyjęli wydawcy. Informacje o polskich przekładach zob. *Bibliografia*.

wspomina Serwiusz². Budowla ta, ozdobiona posągami wyobrażającymi ludy podległe Rzymowi, *simulacra omnium gentium*, miała w intencji Augusta spełnić istotny cel propagandowy. Cesarz chciał, pisze Piotr Bieńkowski, „przez wyobrażenie wszystkich ludów podległych lub niepodległych dokoła swego posągu okazać zwierzchnictwo Rzymu nad światem”³. Skojarzenie inne — ale świetnie dopełniające owo uprzednie — wywołuje z kolei wyobrażenie na monetach typu VNDIQVE VICTORES⁴. Tu imperator rzymski stoi, mając u stóp dwóch jeńców ze świata barbarzyńskiego. Rzymianin zbrojny jest we włócznię i wyposażony w glob. Atrybuty te sugerują, że panowanie nad światem zdobył on w walce, a pokonani barbarzyńcy „ze wszystkich stron” w sposób najprostszy unaoczniają rozmiary państwa i jego potęgę. Jest to najpełniejsze rozwinięcie numizmatyczne sensu koncepcji imperium światowego. Owo przywództwo w świecie należało przecież wywalczyć, a dysponowanie przez Rzymianina *virtus*, w tym przypadku koniecznie rozumianą jako *virtus bellica*, dawało gwarancję walki dla niego pomyślnej. Nasuwa się tu fraza z poematu Enniusza: „Moribus antiquis res stat Romana uirisque”⁵. To przekonanie lub wiara urealniali daną Rzymianom obietnicę ich roli wybitnej w świecie — roli jego przywódców.

W nawiązaniu do tych kilku możliwości, czyli obrazu Romy tryumfującej nad innymi ludami, zwycięskiego cesarza panującego nad obcymi oraz indykacji, że fundamentem trwania i wielkości Imperium Romanum jest *virtus*, zamierzam porównać, w jakim zakresie mit rzymskiej władzy nad światem był obecny i w jaki sposób rozwijano go w lansowanej za pośrednictwem monet propagandzie imperialnej dwóch wybranych epok Cesarstwa Rzymskiego.

Dwa określone w tytule okresy dziejów państwa rzymskiego: „złoty wiek Antoninów” i „kryzys III wieku”, zawierają wiele różnic, noszą wręcz wyraźne cechy odmienności. Pierwszy z nich, zdefiniowany w sposób chronologiczny, określa lata 96—192, te obejmują rządy władców tradycyjnie zaliczanych do dynastii Antoninów⁶. W rzeczywistości od Nerwy do Marka Aureliusza władza cesarska przekazywana była adoptowanym następcom rządzących augustów, dopiero Marek Aureliusz mógł przekazać rządy własnemu synowi Kommodusowi⁷. Pojęcie „złoty wiek”, używane w odniesieniu do całego okresu tej dynastii albo do czasu rządów konkretnego wład-

² SERV., *Aen.* VIII 721.

³ BIEŃKOWSKI 1900, s. 15. Por. OSTROWSKI 1990, s. 49—50; ANDO 2000, s. 297—298.

⁴ RIC 5/2, Num., nr 422—423.

⁵ ENN., *ann.* V 156.

⁶ Np. HOMO 1947; HAMMOND 1959; PETIT 1975, s. 354. H.-G. PFLAUM (1964, s. 118) przypomina, że według niektórych starożytnych na wiek Antoninów składały się rządy Antonina Piusa, Marka Aureliusza, Lucjusza Werusa, Kommodusa, Karakalli, Gety, Diadumeniana i Elagabala. Wypada nadmienić, że Septymiusz Sewer dokonał adopcji do Antoninów. Zob. o magii wielkości *nomen Antoninorum*: SYME 1971, s. 78—88.

⁷ Np. HAMMOND 1956, s. 86—107; PARSİ 1963, s. 14—21.

cy ją reprezentującego (w tym przypadku rządu Antonina Piusa wyznaczają szczyt pomyślności⁸) zawiera ogromne uproszczenia. Sygnalizuje okres powodzenia w Cesarstwie Rzymskim obejmujący sferę dziejów wewnętrznych i zewnętrznych. Ów „złoty wiek” to w istocie zaledwie czterdzieści kilka lat bezpieczeństwa, stabilizacji i rozkwitu państwa, związanych z rządami Hadriana i Antonina Piusa. Pozostałe lata, składające się na wydzielony okres, to w większości wojny, aczkolwiek trzeba podkreślić, wojny w większości zwycięskie oraz jak zauważa Adam Ziółkowski, czas, w którym udało się ograniczyć konflikt do walk na limesie naddunajskim⁹. W sumie epoka Antoninów zyskuje taką ocenę, jaką z emfazą wyraził Hans-Georg Pflaum: „Siècle d’or, apogée de l’empire, eh oui!”¹⁰. Drugie pojęcie — „kryzys III wieku” — także jest umownym w literaturze określeniem, obejmującym pięćdziesięciolecie 235—284¹¹. Również ono zawiera uproszczenia. Był to, owszem, czas impasu w funkcjonowaniu władzy centralnej i niepowodzeń lub nawet klęsk w wielu sferach, ale niepozytywne zjawiska nierównomiernie rozłożone były w przestrzeni, a ich skala zmieniała się w czasie; w sześćdziesiątych i siedemdziesiątych latach III wieku kryzys Cesarstwa doszedł do swego punktu kulminacyjnego¹². Z tego względu niektórzy badacze (Marcel Le Glay, Michel Christol) twierdzą, że słuszniej jest mówić nie o kryzysie, lecz o kryzysach, które następowały po sobie, przeplatane czasem uspokojenia¹³. Był to również okres konstruktywnych przemian i strukturalnych reform przeprowadzonych w drugiej połowie owego pięćdziesięciolecia.

Mimo owych przewartościowań ocen tych dwóch okresów historii rzymskiej podtrzymać trzeba opinię, że zestawione z sobą, różnią się istotnie¹⁴. Różnice dotyczą, między innymi, kwestii pierwszorzędnych dla zagadnień poruszanych w niniejszej pracy. Odmienności zarysowują się na przykład w sferze stosunków polityczno-ustrojowych i w charakterze rządów władców. Stabilnej epoce Antoninów, w której cały niemal wiek wypełniają rządy kilku princepsów, przejmujących władzę bez perturbacji, przeciwstawić

⁸ Np. PIOTROWICZ 1934, s. 676—679; PFLAUM 1964, s. 118; RÉMY 2005.

⁹ ZIÓLKOWSKI 2004, s. 514. Charakter i znaczenie tych wojen dla losów Imperium Romanum syntetycznie przedstawia WOLSKI 1978, s. 11—27.

¹⁰ PFLAUM 1964, s. 121.

¹¹ Periodyzację tę wskazuje np. KOTULA 1987a, s. 229—237; IDEM 1992b, s. 6; IDEM 1992c, s. 107—118; IDEM 1994c, s. 121—147; IDEM 1995c, s. 152—156. W dalszej części pracy pojęć „złoty wiek Antoninów” i „kryzys III wieku” nie opatruję cudzysłowem.

¹² Np. KOTULA 1995a, s. 78—82. Podobnie PIOTROWICZ 1934, s. 774—781. Także antyczni pisarze zauważali, że ostrzejszy kryzys państwa zaczął się dopiero od połowy stulecia. Por. DE BLOIS 1984, s. 358—377.

¹³ M. LE GLAY (1992, s. 253—269), mówiąc o kolejnych wstrząsach w epoce kryzysu, wydziela w niej podokresy: 249—253, 259—261, 267—274 i 276—284; M. CHRISTOL (1997, s. 85—190) wskazuje polityczny kryzys wewnętrzny 238 r. oraz kryzysy lat 249—253, 260, 266—270. Za ich determinantę uznaje wydarzenia związane z agresją z zewnątrz, które wpływały na pogłębianie trudności wewnętrznych.

¹⁴ Wyraźnie je przeciwstawiają w syntetycznych ujęciach dziejów Imperium Romanum np.: PIOTROWICZ 1934, s. 636—745, 766—792; MROZEWICZ 1999b, s. 238—242.

można pięćdziesięciolecie rządów słabych, krótkotrwałych, wypełnionych rywalizacją aż kilkudziesięciu władców¹⁵. Oba te okresy mogą być sobie przeciwstawione także ze względu na położenie Cesarstwa Rzymskiego względem świata barbarzyńców. Wykorzystując takie kryterium, skonfrontować można, jak czynią to Yves A. Dauge oraz Jerzy Kolendo, epokę pierwszą, kiedy Imperium odpiera zwycięsko te zewnętrzne siły, z epoką drugą, gdy państwo rzymskie staje wobec szturmów barbarzyńców i zmuszone jest do defensywy¹⁶. Niezależnie od tych różnic, przejawiających się w płaszczyźnie wewnętrznej i na styku kontaktów Rzymianie — barbarzyńcy, które wpływały na różną pozycję polityczną władców, różne kierunki ich działań oraz możliwości, cel propagandy imperialnej pozostawał ten sam — skonstruowanie wizerunków władców idealnych. Konfiguracje rozbieżności i zbieżności wielu wątków propagandowych w tych dwóch okresach Cesarstwa Rzymskiego różnych, a nawet zdecydowanie odmiennych pod pewnymi względami, znajdują oto wspólną podstawę w dążeniach do rozpowszechniania obrazu cesarza jako idealnego przywódcy państwa. Te przesłanki otwierają interesujące perspektywy w zakresie badań komparatystycznych nad propagandą imperialną w epoce Antoninów i latach kryzysu III wieku. Dodatkowym kryterium, uzasadniającym ten wybór, jest fakt, że lata Wczesnego Cesarstwa aż po rok 69 były czasem kształtowania się i precyzowania wielu aspektów cesarskiej propagandy, dopiero lata rządów pierwszej dynastii flawijskiej przyniosły w tym zakresie istotny przełom; z kolei rządy dynastii seweriańskiej zaznaczyły się obecnością licznych i wyraźnych zwiastunów przekraczania pewnych wartości właściwych epoce Wczesnego Cesarstwa. Oznacza to, że propaganda imperialna w dwóch tytułowych epokach przyjęła dwa różne oblicza. Stymulowana była wszak owymi bodźcami zrodzonymi w poprzedzających je kolejno: latach panowania dynastii flawijskiej oraz rządów Sewerów, i wyłoniła się w obu omawianych epokach jako „doskonalszy”, dojrzałszy, pełniejszy rezultat inicjatyw wcześniejszych. Następnie, ewoluując w tych rozległych przecież przedziałach czasowych, jakie tworzą lata 96—192 oraz 235—284, zyskała w każdym z nich pewne stałe cechy, których podłożem były podstawy ideologiczne władzy cesarskiej oraz konkretne okoliczności rządów władców. Wiadomo już, że odnośnie do propagandy wieku Antoninów mówić można o „historyzmie rzymskim” (Janusz A. Ostrowski), o jej charakterze „ilustracyjnym”, podczas gdy dla kryzysu III wieku — o „tendencji do ogólnikowości” w propagandzie (Wiesław Kaczanowicz), a zmiany te związane są z szerszym zjawiskiem rozwoju myślenia w kierunku abstrakcji sygnalizowanym tendencjami uobecniającymi się

¹⁵ Wyliczyć można 68 władców w Rzymie uznanych i pretendentów. Por. HARTMANN 1982, s. 63—65. W swym zestawieniu wymienia m.in. syna Galliena, Mariniana, chociaż ten nie nosił dynastycznego tytułu, oraz wśród uzurpatorów — Odenata; w sumie jest tu 70 imion.

¹⁶ Y.A. DAUGE (1981, s. 54—55) czyni to w ramach szerszych przedziałów: 69—192 i 193—305; KOLENDO 1994, s. 211—232; IDEM 1995, s. 81—99.

w pozostawionych testimoniach z III stulecia (Stanisław Mrozek)¹⁷. Zarazem akcent przesunięty został z osoby cesarza — pierwszego obywatela, na osobę cesarza — monarchy. Już w pierwszych latach istnienia Cesarstwa u podstaw ideologicznych uzasadnień praw i pretensji do dzierżenia lub wzmocnienia władzy imperialnej legła aura religijna, jaka otaczała władcę. Trwała ona w obu omawianych epokach. W uproszczonym obrazie, w dobie Antoninów podtrzymywała ją sława wojskowa i tradycyjne cnoty moralno-cywilne, w epoce drugiej te możliwości pozostały, ale bardziej wyraźna stała się druga linia wiodąca do legitymizacji przez podkreślanie sakralnego charakteru władzy — cesarz był niemal nadludzkim bohaterem i stawał się nawet równy bogom¹⁸.

Propaganda imperialna — trzeba stwierdzić na wstępie — miała niezmiennie, pomimo występowania w niej określonych trwałych tendencji oraz czasowych urozmaiceń, charakter na wskroś indywidualistyczny, a to znaczy, że różnorodne wątki tematyczne w niej podejmowane skupiały się wokół jednostki: osoby cesarza. Dotyczy to również idei rzymskiego władztwa nad światem, którą należy rozważać przez pryzmat propagandowego wizerunku władcy rzymskiego. Celem nie jest tu bynajmniej przeanalizowanie budowy terytorialnej potęgi Imperium Romanum i jego relacji z sąsiadami w ich historycznych realiach, ale zbadanie, w jaki sposób owe realia, wyrażające się w różnych warunkach koegzystencji dwóch światów: rzymskiego i barbarzyńskiego, modyfikowały obecność tytułowej idei w propagandzie imperialnej. Nawiązując do stwierdzenia Olivera Thomsona, że „Podstawowym źródłem propagandy jest [...] próżność i żądza władzy”, widzieć trzeba w lansowaniu idei rzymskiego panowania nad światem jeszcze jedno z owych „barwnych piór pawich ogonów”, zdobiących przywódców świata rzymskiego¹⁹. Ich władztwo nad światem będzie tu traktowane, oczywiście, nie w sensie dosłownym, ale jako przedmiot aspiracji cesarzy oraz jako idea ożywiająca ich działania, budująca wokół nich aurę wielkości i wzmacniająca prestiż ich władzy.

Przedmiotem niniejszego studium jest aspekt funkcjonalny i strukturalny symboliki oraz propagandy imperialnej. Osnowę analizy stanowi mit rzymskiego władztwa nad światem. Wymaga ona skonstruowania propagandowych kształtów dwóch światów: rzymskiego i barbarzyńskiego, celem

¹⁷ OSTROWSKI 1990, s. 60; KACZANOWICZ 1990, s. 122; MROZEK 1994, s. 319—327; IDEM 1995, s. 79—84.

¹⁸ ZECCHINI 1997, s. 95—130; NEMO 1998, s. 355—357. Por. inspirującą uwagę J.-P. MARTINA [b.r.w.], s. 77: „Il [władza cesarska — A.A.K.] s’inscrit dans la longue durée et les forces intellectuelles et morales qui sous-tendent son existence supposent un fond cohérent; ce pouvoir doit se définir en fonction d’une conception globale de la société, de la place de l’homme dans la société. Chaque empereur s’inscrit à l’intérieur de forces dont il est à la fois le créateur et le serviteur conscient”.

¹⁹ THOMSON 2001, s. 447. Propagandzie w starożytnym Rzymie poświęcono niewielkie wzmianki w tej pracy — ibidem, s. 154—163, 171—172; podobnie STURMINGER 1960, s. 67—115; ALEK-SIN 1969, s. 89—102. Por. ogólne opracowania historii propagandy, np. SZTUMSKI 1990; DOBEK-OSTROWSKA, FRAS, OCIEPKA 1999.

podkreślenia dzieła Rzymian, którzy zjednoczyli pod swymi rządami wiele krajów i ludów zamieszkałego świata, tworząc organizm spoisty i rozległy, rozciągający się od brzegów Atlantyku aż po pustynie Syrii i Arabii, i od rzek Ren i Dunaj aż do półpustynnych stref Afryki. Istotny będzie również propagandowy motyw barbarzyńcy. Istnienie świata barbarzyńskiego zaprzeczało faktowi osiągnięcia pełnego rzymskiego władztwa, a jednocześnie obecność barbarzyńców w propagandzie była niezbędna, by cesarze mogli, gloryfikując sukcesy w kontaktach i walce z nimi, budować swój wizerunek zwycięzców zbliżających się do osiągnięcia światowej dominacji. To wprowadza ważną płaszczyznę rozważań, a mianowicie obraz propagandowy relacji Imperium Romanum z barbarzyńcami, jako tę sferę, w której wykukwa się przywództwo i zwierzchnictwo Rzymian nad innymi ludami. Będzie to przede wszystkim temat wojny, ale także zagadnienie koegzystencji pokojowej Cesarstwa Rzymskiego i jego sąsiadów. Tak postawiony problem, obejmujący wszak wiele zagadnień szczegółowych, zawiera potencjalnie najbardziej atrakcyjny i przekonujący sposób budowy wizerunku cesarza charzmatycznego — zwycięskiego przywódcy państwa²⁰. Nie ma bowiem wątpliwości, że w propagandzie o wiele łatwiej było promować zdecydowane sukcesy niż umiarkowaną politykę powściągliwych „czynów codziennych”; zwłaszcza to, co mieściło się w pojęciu *victoria*, tkwiło u jej podłoża i wpływało na jej odnoszenie, mogło przybierać w propagandzie znacznie wyrazistsze barwy i tworzyć bardziej przekonujący wizerunek cesarza.

Praca składa się z dwóch zasadniczych części, w których materiał źródłowy, zdefiniowany oraz ograniczony wymogami i celami propagandy imperialnej, opisywany jest i analizowany w kontekście strukturalnym, a także ideologicznym. W obu częściach zwracać będę uwagę na trzy kategorie: Cesarstwo Rzymskie, świat barbarzyńców oraz cnoty i osiągnięcia władcy rzymskiego, aczkolwiek nie są one, na ogół, w sposób kategoriyczny przyporządkowane poszczególnym rozdziałom w każdej z nich. W części pierwszej podjęta została próba konstrukcji *imago mundi*, czyli struktury świata, jaka wyłania się z obrazów propagandy cesarskiej. Otwiera ją omówienie w ujęciu „geograficznym” granic i struktury Imperium Romanum, obszerny rozdział pokazuje jego „serce”, Rzym. Następnie przedstawiony jest kolejny element mapy: struktura i charakterystyka ogólna świata barbarzyńców. Treścią części drugiej są aspekty mitu cesarza zwycięskiego. Dotyczy ona ideologicznego wizerunku władcy rzymskiego jako pana świata, którym staje się on dzięki posiadanym zaletom — zwłaszcza *virtus*, a także w efekcie czynów wojennych i osiągnięć. W tym przypadku motyw barbarzyńcy będzie jedynie funkcją mitu władcy zwycięskiego. Konkluzje dotyczące poszczególnych zagadnień znajdują się w wydzielonych partiach podsumowujących każdy rozdział, dynamiki czynionym porównaniom dodać ma wkomponowanie ich w tło podstaw ideologicznych władcy cesarza. Zgodnie z powzię-

tym zamysłem zamierzam wskazać, ile jest tu konwencjonalnych wspólnych konceptów i oryginalnych modeli właściwych propagandzie obu okresów, jak w danej epoce przebiega aktualizacja powszechnie znanych schematów w odniesieniu do ówczesnej rzeczywistości.

Specyfika nakreślonej problematyki, rozważanej w zamierzeniu w komparatystycznym ujęciu dla dwóch okresów dziejów Cesarstwa Rzymskiego, sprawia, że zasadniczą podstawę analizy stanowią treści mennictwa imperialnego. Przekaz materiałów innych kategorii, takich jak literatura, inskrypcje, zabytki sztuki, a nawet monety autonomiczne, będzie traktowany jako ich ważny, ale dopełniający tylko komentarz. Selekcję taką uzasadniają ważne przesłanki. Jedynie bowiem monety imperialne tworzą dla obu epok jednorodny zespół eksploracji badawczej oraz umożliwiają stworzenie wspólnej i identycznej podstawy wnioskowania. Monety imperialne, zwane też cesarskimi, są to emisje powstałe w imieniu i dla cesarzy rzymskich, mające znaczenie monety ogólnopaństwowej, wybijane w stołecznej mennicy w Rzymie, a także w innych ośrodkach italskich i w mennicach rozmieszczonych w prowincjach Imperium Romanum. Są one oficjalne w swej genezie, funkcji i charakterze; w oficjalny i bezpośredni sposób komentują wydarzenia oraz ich tło. Emitowane były w mennicach państwowych, zatem kontrolowanych przez urzędników cesarskich²¹, i kursowały w całym Imperium, chociaż w przypadku pieniądza brązowego cyrkulacja odbywała się głównie w skali terytoriów mniejszych, odpowiadających rynkom lokalnym czy regionalnym, faktycznie propagowały preferencje i polityczne racje danego cesarza lub otaczającej go elity władzy, a będąc nośnikiem informacji o najszerszym ówczesnie potencjale geograficznego oddziaływania i relatywnie szerokim społecznym kręgu odbiorców²², odgrywać mogły rolę propagandową. Monety imperialne docierały praktycznie do wszystkich zakątków Cesarstwa i służyły władzy państwowej do transmisji pożądaných przez nią treści. Wyobrażenia umieszczane na tych monetach lansują wątki propagandowo-ideologiczne oraz oddają istotę propagandy cesarskiej. Do bezpośredniej analizy włączone zostaną także treści zamieszczone na medalionach, czyli emisjach, które wyróżniają się swą wielkością i wagą, przekraczając nawet kilkakrotnie ciężar obiegowych nominałów. Nie były przeznaczane do regularnej cyrkulacji, ale mając charakter okazjonalny, służyły jako pamiątkowe dary władcy ofiarowywane wybrańcom²³. Odznaczają się perfekcją wyobrażeń i często rozbudowanym ich przesłaniem zawartym w unikatowych niekiedy legendach i efektownej często ikonografii. Ze względu natomiast na ich wyjątkową

²¹ Organizację mennicy w epoce cesarskiej przybliżają inskrypcje, np. CIL 06.43—44 = ILS 1634—1635; CIL 06.1641 = AE 1957, 323; CIL 06.9706. Por. LAFURIE 1972, s. 267—271; BERNAREGGI 1974, s. 177—191; BRENOT, LORiot, NONY 1999, s. 131—133.

²² Zob. modele obiegu pieniądza w Rzymie, Italii, w prowincjach zachodnich, wschodnich oraz w rzymskim Egipcie: HARL 1996, s. 242—246; por. DUNCAN-JONES 1994, s. 33—46.

²³ Por. definicje medalionu: GNECCHI 1, s. XXIII—XXXIX; TOYNBEE 1986, s. 15—41; BURSCHE 1998, s. 10—14.

funkcję, treści, jakie zawierały, były szczególnie starannie dobierane i konstruowane. Przyjąć można, że każde wyobrażenie na monetach imperialnych i medalionach występujące współtworzyło fragment przekazu ideologii państwowej i obrazu propagandowego konkretnego cesarza²⁴. Poza sferą analizy znajdzie się natomiast inna kategoria monet — monety autonomiczne²⁵. Nie stanowiły one znaczącego środka umożliwiającego przekazywanie ideologiczno-propagandowych treści, których pożądałby imperator. Emisje te były domeną lokalnych samorządów w prowincjach Cesarstwa, zwłaszcza na wschodnich jego terytoriach, a ich udział w obiegu monetarnym był w zasadzie ograniczony do określonego obszaru. W związku z decentralizacją mennictwa autonomicznego pozostawało duże w nim zróżnicowanie w zakresie emitowanych nominałów monet oraz ich typologii. Wyobrażenia na tych monetach częściej należały do kręgu rodzimych tradycji i odzwierciedlały miejscowe problemy, rzadziej zaś współgrały z ogólniejszymi ideami dotyczącymi podstaw i istoty władzy rzymskiego princepsa²⁶. Ich rola będzie zatem względem podejmowanego tematu podobna, jak rola źródeł innych kategorii, czyli jedynie pomocnicza w stosunku do pierwszorzędno znaczenia emisji imperialnych.

Podobna będzie rola spuścizny piśmiennictwa antycznego. Z epoki Antoninów przetrwały liczne i reprezentujące różne gatunki pisarstwa świadectwa współczesne, natomiast w odniesieniu do pięćdziesięciolecia kryzysu III wieku brakuje takiego porównywalnego materiału, a nawet żadna z ówczesnie spisywanych prac historycznych nie obejmuje całego okresu²⁷. Wiele z tekstów starożytnych, potencjalnie ważnych z punktu widzenia tematyki poruszanej w niniejszej pracy i przedziału chronologicznego, jaki ona obejmuje, powstało już w IV wieku albo nawet później, dają one opis owych dwóch epok dokonywany już z pewnej perspektywy czasowej²⁸. W konkretnym przypadku, dotyczącym możliwości wyzyskania źródeł literackich do

²⁴ Związek monety z symboliką władzy omawiają np. KUNISZ 1993, s. 54—67; HOWGEGO 1995, s. 62—87; ARSLAN 2003, s. 337—341.

²⁵ Zwane też w literaturze: kolonialne, lokalne, miejskie, imperialne greckie, prowincjonalne (nazwa ta może budzić nieporozumienia z powodu wybijania monet cesarskich w mennicach prowincjonalnych). Por. szerzej KUNISZ 1976, s. 87—103; IDEM 1992, s. 48—49; KRZYŻANOWSKA 2001, s. 299—304. Mennictwo autonomiczne rozwijało się do połowy III w., pod koniec III w. uległo likwidacji; por. np. CALLU 1969, s. 14—15; SALAMON 1970, s. 146—162; KUNISZ 1995a, s. 121—135; HARL 1996, s. 97—124; METCALF 2002, s. 175—180.

²⁶ Por. np. o monetach z Antiochii Pizydyjskiej: KRZYŻANOWSKA 1970; szerzej o mennictwie autonomicznym: HARL 1984, s. 15—235; IDEM 1987; na temat emisji z Aleksandrii: VOGT 1924; SKOWRONEK 1967; IDEM 1978; IDEM 1982; BAKHOUM 1999.

²⁷ Charakterystyki obrazu literatury w tych dwóch epokach por.: CYTOWSKA, SZELEST 1992, s. 373—375, 468—469; o dziejopisarstwie: LEWANDOWSKI 2007, s. 273—368.

²⁸ Np. prace takich autorów, jak Seks. Aureliusz Wiktor (IV w.), Eutropiusz (IV w.), Festus (IV w.), Zosimos (V/VI w.). Obraz kryzysu III stulecia w pracach autorów IV w. przedstawia L. POLVERINI (1976, s. 252—270). Informacje o poszczególnych autorach starożytnych, ich dziełach oraz ich opracowaniach i studiach szczegółowych zob. SALAMON 1982, s. 45—64; CYTOWSKA, SZELEST 1992; JANISZEWSKI 1999, s. 7—220; BRAVO, WIPSYZKA 2001, s. 39—131; MARASCO 2003.

badania porównawczych zjawisk propagandowych, mieszczących się w dobie Antoninów i w latach kryzysu III wieku, wszystkie one obciążone są pewnymi ograniczeniami, o jakich wspomina Nicole Méthy. Z jej badań nad propagandą w Imperium Romanum wynika, że literatura starożytna, nie będąc ani instrumentem woli politycznej cesarza, ani jej wyrazem, lecz jedynie w pewnych okolicznościach jej słabym echem — nie pozostawała zawsze w służbie cesarza. Była nie tylko dziełem narodowym i patriotycznym, ale także tworem artystycznym, i to nie zawsze odpowiednim do wyrażania treści politycznych. N. Méthy stwierdza zatem, puentując, że literatura starożytna przekazuje tylko pewne elementy oficjalnego obrazu propagandowego, w dodatku w subiektywnym — a to istotniejszy zarzut — ujęciu danego autora antycznego²⁹. Cenny pozostaje materiał inskrypcyjny, ma bowiem walor dokumentu, niekiedy powstającego z inspiracji władcy, niemniej testimonia epigraficzne są stosunkowo rzadkie, zwłaszcza od połowy III wieku³⁰. Podobnie przedstawia się ilość źródeł innych: zabytków sztuki oficjalnej. Obfituje w nie wiek Antoninów. Wbrew temu bowiem, co pisał Pliniusz Młodszy o skromności Trajana: „Cum arcus, cum tropaea, cum statuas deprecari: tribuenda est uerecundiae tuae uenia; illa enim sane tibi dicantur”³¹, dla chwalby tylko tego jednego władcy zbudowano więcej monumentów niż na przykład dla Augusta³². Wiele ich wzniesiono również dla innych członków dynastii Antoninów³³. Z okresu kryzysu III wieku zabytków sztuki monumentalnej jest natomiast relatywnie mało. Wobec sygnalizowanych dysproporcji ilości i jakości źródeł stwierdzić trzeba, że próba porównywania jakiegokolwiek wątku propagandowego we wskazanych dwóch okresach oparta na analizie źródeł tych innych kategorii, literatury antycznej, epigrafiki, sztuki, które jedynie w odniesieniu do pierwszej epoki spełniają warunek komplementarności, skazana jest na bezowocność. Jakkolwiek więc odwołania do nich będą ukazywać usadwienie i rozumienie pewnych idei w tradycji rzymskiej, także aktualizować, tłumaczyć bądź potwierdzać to, co wynika z badania monet imperialnych o znaczeniu dla podejmowanego zagadnienia pierwszorzędym, to jednak ich treści będą miały tylko ilustrująco-wyjaśniający charakter, wspierający argumentację, jaka wynika z badań źródeł numizmatycznych. W takiej też intencji przywoływane są fragmenty tekstów dawnych autorów, które nie będą poddawane

²⁹ MÉTHY 1983, s. 117—139.

³⁰ Por. POND 1971, s. 14—37; MROZEK 1973a, s. 113—118; IDEM 1998, s. 11—20.

³¹ PLIN., *paneg.* 59, 2.

³² Nazywano Trajana *herba parietina*: AMM. XXVII 3, 7; *E.de Caes.* 41, 13. Powodem była budowa wielu monumentów i umieszczanie na nich cesarskiego imienia.

³³ Zob. np. HAMBERG 1945; SCOTT RYBERG 1967; FLORESCU 1969; IDEM [b.f.w.]; ROSSI 1971b; KOEPEL 1982a, s. 507—535; IDEM 1982b, s. 477—506; IDEM 1991, s. 135—198; IDEM 1992, s. 61—115; BECATTI 1982, s. 536—578; MALISSARD 1982, s. 579—606; GORDON 1983; SETTIS 1988, s. 86—255; GALINIER 2000, s. 141—161.

ani gruntownej, krytycznej interpretacji, ani pogłębionej analizie ich sensu, nawet tego istotnego samego w sobie³⁴.

Obfitość materiału numizmatycznego dla obu tytułowych epok pozostaje w kontraście z pozostałymi źródłami. Otrzymujemy bowiem ogromną ilość wyobrażeń monetarnych do rozważań nad propagandą oficjalną oraz ideologią władzy cesarskiej. Nieuzasadniony jest, jak wypada sądzić, sceptycyzm tych badaczy, którzy kwestionują rolę propagandową monety lub odmawiają jej dużego znaczenia, twierdząc, że jedynie powielano na niej retorykę niezrozumiałą dla większości mieszkańców państwa rzymskiego³⁵. Opowiadam się tu po stronie tej grupy uczonych, którzy doceniają wartości poznawcze źródeł numizmatycznych i zwracają uwagę na konieczność krytycznego z nich korzystania w studiach nad różnymi problemami historii rzymskiej³⁶. Zamieszczanie rozlicznych wyobrażeń, ich różnorodne kombinacje i warianty pokazują, że służyły one rozpowszechnianiu treści pożądanых przez elitę rządzącą. Zauważalna jest ponadto ewolucja pewnych tematów i sposobów ich prezentowania w wyobrażeniach namonetnych. Sugeruje to, że dostosowywano je do wymagań politycznych, reagowano na ideologiczne przemiany związane z władzą cesarską, a przede wszystkim — na bieżące wydarzenia, niekiedy nie licząc się z realiami, innym zaś razem przywołując zaszłe zdarzenia. W efekcie wizerunek na monecie należy uznać za oficjalne prezentacje cesarza w całym jego *decorum*, dzięki którym miało być postrzegane jego posłannictwo w świecie.

Ikonografia oraz legenda na awersie i rewersie monety przekazywały wiadomości różnej wagi, a także rozmaitej treści. W Cesarstwie Rzymskim tradycyjna praktyka umieszczania na awersie monety portretu rządzącego i jego tytułatury sprzyjała akcentowaniu praw cesarza jako suwerena dysponującego prawem emitowania monet. Cenniejsze są jednakże wyobrażenia na rewersach, jako że to one odgrywały zasadniczą rolę w dyskursie propagandowo-politycznym. Zakodowane w warstwie ikonograficznej i w legendach przesłanie — mimo zwięzłości przekazu, prostoty kształtów, powszechnie rozpoznawalnych znaków, a może dzięki tym właśnie cechom — mogło nieść bogate merytorycznie treści. Pojedyncze elementy, rozbudowane sceny narracyjne albo metaforyczne ujęcia, sens napisów, zwłaszcza tych ekspli-

³⁴ Dotyczy to, oczywiście, tekstów reprezentujących wiele gatunków i pochodzących z różnych epok. Z podanych powodów nie dokonuję krytycznej oceny przywoływanych prac dawnych autorów, i to nawet w przypadku tak kontrowersyjnego dzieła, jak zbiór *HA*, o nim zob. CYTOWSKA, SZELEST 1992, s. 574—582; JANISZEWSKI 1999, s. 140—148; BIRLEY 2003, s. 127—149; LEWANDOWSKI 2007, s. 398—414. Por. BIRLEY 1991; tomy wydane w seriach BHAC i HAC.

³⁵ Np. SUTHERLAND 1959, s. 46—55; EADEM 1983, s. 73—82; CRAWFORD 1983, s. 47—64. Por. LEVICK 1982, s. 104—116; EADEM 1999, s. 41—60.

³⁶ O takim znaczeniu i roli monety rzymskiej zob. np. GRANT 1950; IDEM 1957, s. 79—85; JONES 1956, s. 13—33; TOYNBEE 1956, s. 205—226; ZADOKS 1962, s. 38—45; BELLONI 1976, s. 131—159; KUNISZ 1980, s. 135—141; IDEM 1993, s. 54—67; IDEM 1995b, s. 124—152; MORAWIECKI 1980, s. 1—21; EHRHARDT 1984, s. 41—54; PANVINI ROSATI 1996, s. 133—136; HIERNARD 1997, s. 93—109; CHEUNG 1998, s. 53—61; KING 1999, s. 123—136.

kacyjnych — wszystko to pozwalało charakteryzować prerogatywy cesarza i zakres jego władzy, jego zalety i osiągnięcia, również aspiracje polityczne, a zarazem wystarczająco określać także jego rolę w świecie. Ukazując wielkie czyny wojenne władcy rzymskiego i jego zwycięstwa nad obcymi, elementy te odzwierciedlały również strukturę świata i istotę stosunków Rzymu z barbarzyńcami. Konkretnie przedstawienia rozwijały się w ramach typów charakterystycznych dla większości zabytków sztuki rzymskiej. Źródłem ciekawych kompozycji na monetach bywały nierzadko zapożyczenia czerpane z dzieł sztuki monumentalnej³⁷, chociaż niekiedy zauważa się program odwrotny, na przykład panującą w kręgu prywatnym „zależność dzieł sztuki i rzemiosła artystycznego od monetarnych rewersów, będącą [...] dowodem recepcji formy”³⁸.

Problemem zasadniczym, określającym perspektywy poznawcze, jest wszak odkodowanie treści zawartych w ikonografii i legendach monetarnych. Odślaniają one ideowy zespół wyobrażeń o części rzeczywistości w obu prezentowanych okresach. Proces jej przetworzenia w wyobrażenia monetarne podlegał trudnym niejednokrotnie do określenia zasadom i miał z pewnością charakter złożony. Równie skomplikowana „rzeczywistość”, przetransponowana w aparat znaków i haseł, które umieszczano na monetach, zyskuje dzięki tym nie do końca uchwytnym zabiegom pewną doniosłość, ale jednocześnie traci bezpośredni związek z rzeczywistymi wydarzeniami i zjawiskami, będąc już tylko ich przetworzonym obrazem. I to ów obraz przekazywany użytkownikowi monety stanowi przedmiot interpretacji współczesnego badacza. W owym bardzo uproszczonym schemacie: fakt \boxtimes symbol \boxtimes *imago*, decydujące w procesie przetwarzania materiału wyjściowego na obraz lansowany w zabiegach propagandowych, czy raczej w procesie jego kreacji, jest ogniwo środkowe³⁹. A przecież — jak pisze Władysław Kopaliński — „wszystko, co symboliczne, ma skłonność do wielowartościowości [...]. Właściwością symbolu jest niedookreśloność, mglistość; jest często płynny, migotliwy, pełen sprzeczności [...]”⁴⁰. Dlatego nawet prosta ikonografia namonetna i zwiędła legenda, składające się na ów obraz, mogą skrywać całą głębię skojarzeń. W jakim stopniu trafnie odczytywano i jak dalece słusznie odczytujemy podstawowe przesłanie, w jakim stopniu dostępne są możliwości docierania do tych głębszych pokładów? W analizach wyobrażeń monetarnych stale baczyć trzeba na owe „rozliczne pułapki”, przed którymi ostrzega Andrzej Kunisz⁴¹. Píše on w tym kontekście o konieczności uwzględnienia wielu uwarunkowań i o niezbędności zachowania marginesu ewentualnego błędu w interpretacji materiału źródłowego tej kategorii. Podkreśla, że w praktyce istniał „niemały rozziw” między intencjami emi-

³⁷ VERMEULE 1957, kol. 358—359.

³⁸ MIKOCCI 1997, s. 12.

³⁹ POR. PÉREZ 1985, s. 111—140.

⁴⁰ KOPALIŃSKI 1990, s. 8.

⁴¹ KUNISZ 1993, s. 55—58.

tenta a odbiorem treści przez użytkownika monety, zarówno w sensie rzeczywistego zrozumienia kodu umieszczonego na monetach⁴², jak i w stopniu akceptacji, a następnie przyswojenia lansowanych idei. Wskazuje także niebezpieczeństwo zbyt swobodnego interpretowania wyobrażeń monetarnych i formułowania rozwiązań zależnych od apriorycznie przyjętych założeń. Wiele miejsca poświęcam więc w rozdziałach zasadniczych odtworczemu opisowi wyobrażeń na monetach. W efekcie tego zabiegu, wskutek najmniejszej tylko ingerencji w przekaz konstruowany ikonografią i legendami, wyłania się obraz treści propagandowych może „nieociosany”, mało wysublimowany, ale taki, który ma walor czystego efektu propagandowego, trafiającego do nawet najbardziej niewyrobionego odbiorcy. Co więcej, wyobrażenia umieszczone na rewersach monet, noszących w dodatku na awersach imiona tak wielu władców, nie powstawały bynajmniej w intencji ukazania spójnej wizji władztwa rzymskiego nad światem. Opisywane i analizowane w dalszych rozdziałach typy monet nie tworzą wszak jednego zespołu ukazującego kompleksowo obszary podległe władzy cesarza (poza nielicznymi wyjątkami serii Hadriana i Antonina Piusa). Wobec tego jedynie globalne ujęcie prezentowanego materiału dostarczyć może argumentów za odczytaniem wizji światowej dominacji Rzymian. Wyłania się ona z analiz wyobrażeń owych rozmaitych typów, których kontekst powstania i sens pierwotny dopiero w proponowanych systematyzujących zabiegach pozwalają na odzwierciedlenie tego, co na tę wizję składać się mogło. Zespół idei, terminów, rozwiązań szczegółowych, jakie ją tworzyły, „konstruuje” przecież z wyobrażeń, które bezpośrednio odnosiły się do ziem podległych władcom rzymskim lub będących przedmiotem rzymskiej ekspansji. Wszelako najczęściej wyobrażenia te osadzone były w kontekście czynów, ambicji i przymiotów cesarza rzymskiego, przetworzonych w lapidarne hasła i ikonograficzne modele, umieszczane na monetach. Z tych również względów wizję tę odczytuję przede wszystkim w jej podstawowym rozumieniu, sytuując temat sprawowania rzymskiego władztwa nad światem — rzeczywistego sprawowania zwierzchnictwa nad pewnymi obszarami oraz starań o jego zdobycie, a także aspirowania wyłącznie już w sensie ideowym, nie zaś rzeczywistym, do zyskania dominacji w świecie — w pryzmacie idei *victoria*, w najbardziej oczywisty sposób z tematem tym się wiążącej. Inne, bardziej wysublimowane, nie tak oczywiste sposoby wyrażania tytułowego tematu pozostawiam na uboczu analiz.

W podsumowaniu tej partii wstępnej wskazać trzeba pewne stwierdzenia, które choć są natury ogólnej, stanowią jednak podstawę dalszych, zasadniczych rozważań. Symbolika wyobrażeń monetarnych traktowana będzie jako autonomiczny komentarz propagandy cesarskiej, określający składniki świata rzymskiego i tego, który otaczał Imperium Romanum w II i w III wie-

⁴² W kwestii powszechności sztuki czytania w starożytności zob. propozycje i ustalenia E. WIPSYCKIEJ (1983, s. 1—26).

ku, oraz ich wzajemne relacje podporządkowane ideom *pax i bellum*. Przedstawione zostaną „słowne” oraz ikonograficzne manifestacje władzy cesarza w kontekście odniesień do świata — rzymskiego i pozarzymskiego. Specyfika tego przekazu w wyobrażeniach widniejących na monetach — pokazywanie obrazu bez możliwości szerszego jego argumentowania słownego — jest instrumentem demonstrowania zarówno władzy o naturze charyzmatycznej, jak i najbardziej pożądanym przez władzę państwową treści wyrażających misję dziejową Rzymian.

Perspektywę badawczo-poznawczą określają źródła numizmatyczne oraz ich charakter. Na monetach przedstawiono wizualnie i w formie legend oficjalną interpretację dziejów Imperium Romanum. Wyobrażenia na monetach nie są wiernym odwzorowaniem rzeczywistości. Jednakże owe wyobrażenia nie przekazują wizji świata wydobytego z jego kontekstu historycznego, lecz, owszem, w niego się wpisują. Nie zawsze na podstawie analizy wyobrażeń namonetnych możliwe jest uchwycenie prostych faktów uporządkowanych w chronologiczne ciągi następstwa czasowego⁴³, lecz odwrotnie: to wydarzenia i zjawiska historyczne będą generować — choć oczywiście liczne okażą się odstępstwa od tej reguły — ich obraz w propagandzie cesarskiej i to on stanie się *quasi*-samodzielnym przedmiotem analizy. Taka procedura badawcza wpisuje się w zalecenia dynamicznego podejścia do źródła historycznego i koncentrowania się na głębszych strukturach informacyjnego przekazu⁴⁴. Wyobrażenia monetarne stanowiły koherentny i logiczny w swych wewnętrznych kategoriach system rozumienia oraz tłumaczenia rzeczywistości. Jej obraz, zawarty w wyobrażeniach monetarnych, jest wszak obrazem kreowanym, nie w pełni realnym, i — będąc podporządkowanym wskazanym wcześniej zadaniom imperialnej propagandy — odsłania tylko niektóre aspekty rzeczywistości. Przejaskrawiano osiągnięcia, eksponowano sukcesy, pomijano niepomysłne zdarzenia — tworzono „autonomiczną” wizję historii rzymskiej, bo propaganda podporządkowana była realizowaniu zadań budowy mitu państwowego. Wyobrażenia naśladowały rzeczywistość, ale nie przedstawiały jej wiernie, „obrazy” zawierają niewątpliwie wszystkie aluzje do „konkretu”, lecz rzeczywistości, do której odsyłają, nie da się sprowadzić do takich tylko odniesień⁴⁵.

Kwestia, jak dalece wiarygodny jest przedstawiany obraz w stosunku do czynów i osiągnięć konkretnych władców, nie będzie rozstrzygana.

⁴³ Zob. np. próbę, jaką podjął C. Foss (1990), uporządkowania chronologicznego materiału numizmatycznego w celu zilustrowania dziejów rzymskich traktowanych jako prosta suma wydarzeń i ich sekwencji.

⁴⁴ TOPOLSKI 1976, s. 19—41.

⁴⁵ Por. w tym kontekście uwagi J. POMORSKIEGO (1985, s. 113): „Błąd wielu historyków polega na zawierzeniu, iż rzeczywistość wyglądała tak właśnie, jak widział ją ówczesny obserwator”, oraz W. WRZOSKA (1995, s. 135—136): „Badacze traktują przejawy takie, jak język, tekst, ikonografia, nie jako odbicie rzeczywistości za nimi stojącej, lecz jako »filtr«, mistyfikujący i jednocześnie ujawniający realność”.

Ikonografia i hasła zamieszczane na monetach imperialnych służyły osiągnięciu różnych celów, miały wzmacniać wśród Rzymian przekonanie o ich wyjątkowości i o górowaniu nad sąsiadami — barbarzyńcami; także poza granicami Imperium Romanum rozpowszechniały obraz mocy cesarza i państwa rzymskiego, którego był on głową; odgrywały zapewne także rolę dezorientacyjną, kamuflażową — zwłaszcza w epoce kryzysu III wieku miały na celu odwrócenie uwagi społeczeństwa od niektórych zjawisk właściwych epoce, ale również w latach rządów Antoninów, tworząc subiektywny wizerunek cesarza, współuczestniczyły w konstruowaniu fikcji przeznaczonej dla „ogółu”. Poza sferą zainteresowań pozostanie także ocena słuszności i zgodności z rzeczywistością rozwiązań sugerowanych w propagandzie cesarskiej. Właściwie prawie niemożliwe jest badanie stopnia oddziaływania propagandy na starożytnych. I jeśli już w kwestii percepcji przekazu mogą się rodzić wątpliwości, to tym bardziej jego recepcja pozostaje w sferze zadawania pytań retorycznych. Jak ocenić liczbę potencjalnych odbiorców przesłania propagandowego lansowanego przez wyobrażenia umieszczane na monetach, liczbę tych, którzy się z tym przesłaniem zetknęli, liczbę tych, którzy odczytali zgodnie z intencjami emitenta treść do nich kierowaną, a nawet: kto spośród tych, którzy monety posiadali, zwracał uwagę na ich wyobrażenie i jak duża była to grupa?

„Produkowanie” przekazów propagandowych wpisuje się w kontekst historyczny danej epoki, pokazuje hierarchię wartości, które były w niej aktualne. Ekskursy czynione do innych niż tytułowe okresów wskazują odległe korzenie omawianych rozwiązań graficznych lub hasłowych na monetach albo demonstrują ich nowatorski charakter, mogą też służyć podkreśleniu oryginalności owych treści. Wyobrażenia na monetach odzwierciedlają refleksje środowiska, w którym powstały, elity władzy. Z tego powodu, pomimo pewnej nieścisłości, pojęcia „propaganda cesarska” — „propaganda cesarza” będą traktowane jako równoznaczne. Operowanie materiałem źródłowym powstałym w długich odcinkach chronologicznych, jakie tworzą wiek Antoninów i pięćdziesięciolecie 235—284, pozwoli w analizie uchwycić ogólne tendencje rozwojowe i kierunek ewolucji treści propagandowych, chociaż nie zawsze ściśle odpowiadały one prowadzonej przez danych władców polityce propagandowej, koniunkturalnej w znacznym stopniu.

Zasadniczym zamiarem pracy jest odczytanie wyznaczonych głównym tematem aspektów cesarskiej propagandy, lansowanej za pomocą monet i medalionów, a także ukazanie w tym zakresie jej podobieństw oraz różnic w dwóch epokach. Stwierdzić trzeba, że fakt, iż centralnym punktem ikonograficznego i hasłowego przekazu w owych wyobrażeniach pozostawał władca rzymski, a elementy świata rzymskiego i obcego istotne były jedynie w takim stopniu, w jakim służyły zdefiniowaniu jego walorów lub wyeksponowaniu jego zalet i osiągnięć, daje możliwość porównywania różnych inicjatyw propagandowych w obu wskazanych okresach historii rzymskiej. Owe konstrukcje propagandowe, różne oraz zbieżne, zyskują wspólną pod-

budowę ideologiczną w micie państwowym związanym z kreacją cesarza jako idealnego przywódcy państwa, a jednocześnie z doktryną ludu rzymskiego, który dominuje w świecie. Na poziomie teoretycznym to wyznacza, niekiedy przynajmniej, podobieństwa tych wątków. W wymiarze praktycznym natomiast, ze względu na odmienności w sposobie i w charakterze rządów władców reprezentujących oba okresy, mogły być one traktowane w rozmaity sposób.

Ukazaniu barwności pomysłów lansowanych w propagandzie cesarskiej służy szczegółowość opisywania wyobrażeń na monetach i medalionach; ten zabieg poprzedza ich komentowanie i interpretowanie. Taki sposób postępowania pozwolił również określić treści należące do kanonu przedstawień w szerokich przedziałach czasu objętych badaniami. Poza odtwórczą deskrypcją wyobrażenia odnotowywałam, według potrzeb, również nominały, mennice, chronologię emisji, ponieważ detale te niekiedy wiele mówią o priorytetach w polityce propagandowej niektórych władców⁴⁶. Istotą jednak proponowanego ujęcia zakreślonej tematyki są komparacje. Pierwszą ich płaszczyzną stanowią porównania syntetyzujące, to znaczy poszukiwanie w obu epokach wspólnych, uniwersalnych, czyli modelowych motywów propagandowych, co w założeniu musi mieć również wspólną podstawę ideologiczną rozważanej kwestii. Równoległe czynione porównania sumujące umożliwiają pokazanie specyfiki danego rozwiązania propagandowego w pewnych węższych okresach. Natomiast porównania indywidualizujące wskazują w mennictwie konkretnych władców unikalność badanych wyobrażeń i treści namonetych, w nich istotny będzie kontekst powstania danej emisji i szczegół przedstawienia. Dopiero wyszukanie w toku analizy wyobrażeń w mennictwie tych elementów plasujących się na trzech poziomach strategii porównawczej pozwoli ustalić analogie, niuanse oraz odmienności w propagandzie imperialnej złotego wieku Antoninów i pięćdziesięciolecia 235—284. W praktyce badawczej w każdym rozdziale, w zależności od sedna rozważanego w nim zagadnienia oraz jakości konkretnego dla niego materiału źródłowego (obecność pewnych szczegółowych wątków lub ich różne nasilenie, a niekiedy nawet brak w mennictwie danej epoki), przyjąłam różną strategię analizy porównawczej. W pewnych fragmentach narracja prowadzona jest w ujęciu problemowo-chronologicznym, w innych zdecydowałam się na ujęcie problemowe; zależy to zwłaszcza od stwierdzonej w badaniach wstępnych skali różnic w lansowaniu danych treści w propagandzie Antoninów i władców III wieku, niekiedy różnice są tak duże, iż uniemożliwiają porównanie liniowe.

⁴⁶ Por. postulat analizowania materiału numizmatycznego wedle kryteriów: pierwszej emisji, kontynuacji, odrzucenia, metalu, innowacyjności, mennic, rywalizacji: KACZANOWICZ 1990, s. 13—15; IDEM 1991, s. 141—144; IDEM 1997, s. 28—32; w kontekście kryterium metalu por. uwagi o dobieraniu lansowanych treści do adresatów z różnych kręgów społecznych: KUNISZ 1993, s. 57; HEKSTER 2003, s. 31—32. W niniejszej pracy, odnotowując niekwestionowaną atrakcyjność tych pomysłów metodologicznych, stosuję je elastycznie, inne są przecież jej cele i założenia.

Uwypukleniu różnic i podobieństw propagandy służą tabele umieszczone w każdym rozdziale, skonstruowane w taki sposób, aby w obu porównywanych okresach w ramach krótszych przedziałów czasowych zobrazować obecność lub absencję danych motywów w propagandzie monetarnej i ukazać ewentualną zbieżność ich występowania zależną od zmiennej polityki poszczególnych władców i rozwijającej się ideologii władzy cesarskiej; mają one także uwypuklić różnice w rozwijaniu podobnych tematów. Owe krótsze odcinki czasowe to dla epoki Antoninów lata mieszczące się w następujących przedziałach: 96—117, 117—161, 161—192. Tworzą ją kolejno: czas wojen i podbojów Trajana, poprzedzony krótkim pryncypatem Nerwy; okres rezygnacji z ekspansywnej polityki zewnętrznej Hadriana i Antonina Piusa; czas ponownych wojen, niekiedy już o innym niż uprzednio charakterze, bo prowadzonych w obronie granic rzymskich, za panowania Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa; przedłużeniem tej fazy są samodzielne rządy Kommodusa, które zwiastują wiele nowinek w propagandzie cesarskiej. Odpowiednio — okres kryzysu III wieku konstytuują trzy fazy, obejmujące lata 235—249, 249—268/269, 268—284. Są to po kolei: pierwsze lata i symptomy kryzysu; czas najbardziej dramatyczny, obejmujący wydarzenia związane z najazdami Gotów, w tym śmierć cesarza Trajana Decjusza w bitwie pod Abrittus, oraz z agresją perską na Wschodzie, w tym pojmanie Waleriana I do niewoli, ale także próby pozytywnego reagowania Galliena i Postumusa na zjawiska kryzysowe; wreszcie rządy wielkich reformatorów i zdolnych wodzów, przerywane chwiejnymi rządami władców efemerycznych.

Przeprowadzenie zamierzonych badań umożliwiła bogata spuścizna źródłowa zebrana i opracowana w korpusach i katalogach najważniejszych kolekcji światowych, publikowana w licznych artykułach i monograficznych rozprawach. Podstawowy korpus przywoływanych w pracy źródeł numizmatycznych zawierają kolejne tomy wydawnictwa *The Roman Imperial Coinage*. Zestawiono w nim katalog typów i odmian monet Antoninów i władców okresu kryzysu III wieku⁴⁷. Monumentalne to wydawnictwo jest w pewnym stopniu już dziś przestarzałe, pierwsze jego woluminy powstawały przecież jeszcze w latach dwudziestych XX wieku, ale i późniejsze nie są wolne od zarzutu nieaktualności⁴⁸. Alternatywnie emisje Trajana, Hadriana i Antonina Piusa obejmuje praca Paula L. Stracka⁴⁹. Mennictwo Marka Aureliusza, Lu-

⁴⁷ RIC 2; RIC 3; RIC 4/2; RIC 4/3; RIC 5/1; RIC 5/2.

⁴⁸ Tomy wydano ponownie w 1968 r. Powoływanie się na RIC jest jednak nieodzowne, ponieważ w literaturze najczęstsze są odniesienia do tego właśnie korpusu, ponadto jeśli chodzi o mennictwo niektórych władców — nadal brak lepszych monograficznych zestawień. W dalszych przypisach znajdą się zatem równoległe informacje odsyłające do wielu materiałów, z których korzystałam, nie podając natomiast konkordancji. Incydentalnie przywołuję XIX-wieczną pracę H. COHENA (wydanie reprintowe z 1995 r.). Zdarzają się w niej interesujące opisy wyobrażeń na monetach.

⁴⁹ STRACK 1—3.

cjusza Werusa i Kommodusa opracował z kolei Wolfgang Szaivert⁵⁰. Monograficzne ujęcie mennictwa III wieku przedstawił Karl Pink w swym wieloczęściowym opracowaniu⁵¹, chociaż mennictwo wielu władców zostało już omówione w pracach nowszych. Dla okresu kryzysu III wieku bowiem postęp badań na polu numizmatyki jest szczególnie widoczny; powstały nowe katalogowe opracowania mennictwa władców „Imperium Galliarum” (Pierre Bastien, Bernhard Schulte, Heinz-Joachim Schulzki), także mennictwa Maksymina Traka (Michael Alram), Aureliana, Waleriana I i Galliena (Robert Göbl)⁵². Okres panowania niektórych władców doczekał się opracowania poszczególnych emisji monetarnych z konkretnych ośrodków mennicznych⁵³. Cenne są również publikacje materiałowe skarbów, zwłaszcza nowe wielotomowe wydawnictwo poświęcone znalezisku z La Venèra, odnośnie do mennictwa niektórych władców trzecio-wiecznych wnosi ono uaktualnienie danych dotyczących chronologii i proveniencji mennicznej numizmatów⁵⁴. Nie straciły na aktualności opisy medalionów wybitych w obu epokach, zawarte w tomach, które niegdyś opracował Francesco Gneccchi⁵⁵. Zestawienia materiału źródłowego dostarczają również katalogi zbiorów numizmatycznych, zwłaszcza zaś Heinricha Dressela katalog berlińskiej kolekcji medalionów, opublikowany przez Anne S. Robertson tom kolekcji z Hunter Coin Cabinet z Glasgow, opracowany przez Harolda Mattingly’ego katalog bogatej kolekcji rzymskich numizmatów z British Museum, doprowadzony, niestety, jedynie do pierwszych czterech dziesięcioleci III wieku, a także doskonałe opracowanie przechowywanego w paryskim Cabinet des médailles zbioru monet cesarskich z pierwszej połowy lat siedemdziesiątych III wieku, które sporządziła Sylviane Estiot⁵⁶. Istotnym dodatkiem będą również dane za-

⁵⁰ SZAIVERT. Próbę uporządkowania chronologicznego monet Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa stanowi praca: KUBITSCHKE 1932.

⁵¹ PINK 1935, s. 12—34; IDEM 1936, s. 10—28; IDEM 1949, s. 13—74; IDEM 1963, s. 5—57; oraz IDEM 1928, s. 60—64; IDEM 1931, s. 249—260; IDEM 1954—1957, s. 88—94; IDEM 1955, s. 16—25; IDEM 1958, s. 553—562.

⁵² BASTIEN 1967; IDEM 1976; SCHULTE; SCHULZKI; ALRAM; GÖBL 1993; IDEM 2000. Ostatnie wydawnictwo to poszerzona i poprawiona wersja opracowań: GÖBL 1951, s. 8—45; IDEM 1953, s. 5—35. Zob. dyskusję nad proponowanymi w nim chronologią i atrybucją emisji w np.: PFISTERER 2004, s. 103—106; podobnie w odniesieniu do GÖBLA 1993 — zob. WEDER 1994, s. 243—266; ESTIOT 1995a, s. 50—94; w odniesieniu do SCHULZKIEGO — zob. WEDER 1997, s. 103—133; IDEM 1998, s. 99—126.

⁵³ Np. prace S. ESTIOT, dotyczące mennictwa Aureliana, prace H. HUVELIN, poświęcone mennictwu Klaudiusza II Gockiego, Kwintyllusa, Aureliana, prace C.E. KING, omawiające mennictwo Galliena (zob. *Bibliografia*).

⁵⁴ Mało przydatny okazał się tom: GIARD 1995; natomiast cenne są: ESTIOT 1987; EADEM 1995b; GRICOURT 2000.

Woluminy te zastępują stary katalog zawartości skarbu: MILANI 1880; brakuje nadal partii poświęconej mennictwu Probusa. Najlepszym opracowaniem mennictwa tego władcy pozostają wskazane artykuły K. Pinka, oparte na kolekcji wiedeńskiej. Nie jest to wszak korpus monet Probusa, takim — mimo luk i błędów — pozostaje RIC 5/2.

⁵⁵ GNECCCHI 1—3.

⁵⁶ DRESSEL 1973; BMCRE 3; BMCRE 4; BMCRE 6; HCC 1; HCC 3; HCC 4; ESTIOT 2004.

mieszczane w artykułach ogłaszanych na łamach specjalistycznej literatury numizmatycznej, rejestrujące niepublikowane, rzadkie lub nieznane dotąd typy i warianty monet cesarskich. Wszystkie te, ale również cytowane w stosownych miejscach jeszcze inne publikacje, dostarczające materiału źródłowego, stanowią podstawę podjętych badań.

Tak pokrótce nakreślona rozległa tematyka, która stanie się przedmiotem rozważań, w proponowanym tu syntetyzująco-porównawczym ujęciu nie była dotąd rozpatrywana. Wszak szczegółowe, ważniejsze i mniej istotne, zagadnienia na nią się składające mają długą tradycję badań oraz bogatą literaturę przedmiotu z zakresu historii politycznej, ideologii imperialnej, numizmatyki rzymskiej. Z powodu obfitości tych publikacji, a także ze względu na konieczność powracania do tych spraw w toku właściwej narracji ograniczam się w tym miejscu *Wstępu* do zwrócenia uwagi tylko na najważniejsze prace, których treść i wartość miały szczególne znaczenie dla omówienia wybranych wątków w niniejszym studium poruszanych.

W pierwszej kolejności wskazuję prace, które w sposób bezpośredni dotyczą idei rzymskiego władztwa nad światem. Niewątpliwie bardzo wartościowe jest opracowanie Franza Christa. Opublikował on w 1938 roku rozprawę niewielką, lecz dobrze udokumentowaną przykładami z literatury antycznej, zatytułowaną *Die römische Weltherrschaft in der antiken Dichtung*⁵⁷. Rozpatruje w niej zjawisko władztwa światowego Rzymian, odnosząc się do różnych alegorii, jakie ewokuje jego sens przenośny, stanowiących podstawowe składniki mitu. Wskazuje różnorodność jego rozumienia przez autorów antycznych, barwność i sugestywność nawiązań do światowego władztwa w ich tekstach, a także wielość możliwości ich komentowania. Są tu interpretacje pojęcia *orbis*, odniesienia do granic rzymskich, nawiązania do paraleli *Urbs — orbis*. Są także elementy idei cesarza zwycięskiego. Jedną z ważniejszych prac traktujących o zagadnieniu rzymskiego panowania nad światem jest również publikacja Josepha Vogta *Orbis Romanus. Zur Terminologie des römischen Imperialismus*⁵⁸, która mimo odległego czasu powstania (1929 rok) ciągle jeszcze stanowi punkt wyjścia odwołań w kwestiach definicyjnych. Autor bowiem, wydobywszy ze źródeł różnych kategorii, w tym numizmatycznych, wiele cennego materiału, omawia w niej liczne rozumienia terminów *orbis* i *orbis Romanus*. Przedstawia także własne interpretacje rzymskiego uniwersalizmu. Wzmianki wymagają też artykuły, w których przedmiotem zainteresowania autorów stały się z kolei epitety cesarzy rzymskich, określające ich wprost władcami świata. Alfons Rösger, rozpatrując mit władztwa nad światem w dość ograniczonym wymiarze, analizuje przekaz zbioru *Historia Augusta*, dotyczący władców rzymskich, jako *principes mundi*⁵⁹. Natomiast Attilio Mastino w swej obszernej publikacji poddaje badaniom materiał zaiste

⁵⁷ CHRIST 1938.

⁵⁸ VOGT 1929.

⁵⁹ RÖSGER 1983, s. 255—273.

różnorodny. Uzyskuje w rezultacie przegląd cesarskiej tytulatury od Augusta do Teodozjusza Wielkiego i potwierdzenie silnego osadzenia w niej nazwań określających pretensje do władztwa światowego, zawierających między innymi termin *orbis*⁶⁰. Jean-Marie André z kolei skupia się na obecności uniwersalistycznych nawiązań w literaturze pierwszych dwóch wieków istnienia Cesarstwa, wskazując między innymi przeplatanie się w niej myśli o władztwie rzymskim ograniczonym i nieograniczonym przestrzennie, przy niezmiennym przekonaniu autorów starożytnych o wyjątkowości Rzymian wśród innych ludów⁶¹. Z prac wskazanych autorów wynika, że idea władztwa nad światem przewijała się jako topos w literaturze od czasów Republiki po okres Późnego Cesarstwa, funkcjonowała w postaci aluzji w epitetach określających cesarzy w dokumentach oficjalnych, a także, równoległe do zaistnienia w literaturze jeszcze w epoce republikańskiej, wprowadzona została w mennictwie rzymskim. Podjęcie rozważań na temat wizji rzymskiego władztwa nad światem w propagandzie Antoninów i władców epoki kryzysu III wieku, odzwierciedlonej w materiale numizmatycznym, bynajmniej nie jest cofnięciem się w stosunku do ustaleń, jakie poczynili owi badacze. Monety imperialne mają, jak już wskazałam, wagę pierwszorzędą w badaniach nad propagandą i ideologią. Ich treści budują obraz jeszcze nie przetworzony przez autorów starożytnych, a taki pokazują — spośród wymienionych — prace F. Christa, A. Rösgera, J.-M. André, prezentujące kilka równoległych, subiektywnych wizji władztwa rzymskiego nad światem, jakie wyłaniają się z analiz pism twórców antycznych. Dwaj pozostali, czyli J. Vogt i A. Mastino, owszem, korzystali ze źródeł numizmatycznych, ale pierwszy z nich zgodnie z przyjętym założeniem opierał się tylko na przykładach monet, drugi natomiast nie poddał ich pogłębionym rozważaniom w kontekście ideologii imperialnej i historii rzymskiej. Tymczasem wobec postępu badań w tak dynamicznie rozwijającej się dyscyplinie opracowania te są już w tym względzie nieadekwatne do obecnego stanu wiedzy o mennictwie cesarskim i w związku z tym niewyczerpujące. Istniejącą w tej płaszczyźnie lukę częściowo tylko wypełnia, powstały już w latach osiemdziesiątych-dziewięćdziesiątych XX wieku, cykl artykułów N. Méthy, korzystającej w badaniach przede wszystkim z materiału numizmatycznego⁶². Objęła w nich rozważaniami przedstawienia tak zwanych prowincji rzymskich, uosobienia Romy/Rzymu oraz obecność pojęć *orbis* i *genus humanum* w mennictwie cesarskim. Jej zainteresowania koncentrują się na okresie 69—235, czyli dotyczą mieszczącego się w nim między innymi wieku Antoninów. W proponowanym przez nią ujęciu propaganda złotego wieku stanowi jedynie element szerszej ewolucji, co jest oczywiście słuszne, niemniej słabiej uwypuklona w nim została specyfika treści mennictwa Antoninów

⁶⁰ MASTINO 1986, s. 63—162.

⁶¹ ANDRÉ 1982, s. 56—72.

⁶² MÉTHY 1984, s. 7—25; EADEM 1992, s. 267—295; EADEM 1995, s. 25—43; EADEM 1997, s. 339—363.

i syntetyczny obraz lansowanej przez nich propagandy. Co więcej, autorka swe rozważania zawęża do kręgu tego, co w niniejszej pracy nazywane jest strukturą wewnętrzną Imperium Romanum. Nawet podejmując potencjalnie szerokie wątki, zakreślone terminami *orbis* i *genus humanum*, nie wykracza w swej refleksji poza zagadnienia dotyczące wyłącznie rzymskich interpretacji. Wobec istotnej zmiany perspektywy badawczej potrzeba kontynuacji tych badań, a zarazem ich rozszerzenia nie budzi wątpliwości.

Pozostając w płaszczyźnie wewnętrznej konstrukcji świata rzymskiego, ale zwracając się już także na zewnątrz, wypada w tym miejscu wspomnieć o monograficznych pracach P. Bieńkowskiego, Jocelyn M.C. Toynbee oraz J.A. Ostrowskiego⁶³. Poddano w nich analizie typy przedstawień personifikacji geograficznych w sztuce rzymskiej, korzystając też z wyobrażeń zamieszczanych na monetach. Przede wszystkim P. Bieńkowski, jeszcze w 1900 roku, podjął próbę sklasyfikowania tych modeli; między innymi wskazał typ *provincia capta* obecny w przedstawieniach sztuki rzymskiej, który traktować trzeba jako obraz ludu barbarzyńskiego i uosobienie obcej krainy podbitej przez Rzymian. Idąc dalej w interpretacji i wiążąc takie, ale również inne schematy z tematem naczelnym, należy motyw barbarzyńcy uznać za aluzję do zdobywania w walce panowania nad światem. Z pomysłu tego wyłania się też możliwość określania władztwa Rzymian nad światem przez pryzmat obecności postaci barbarzyńcy zarówno w monumentalnej sztuce rzymskiej, jak i w wyobrażeniach na monetach, a także w literaturze antycznej. Kieruje to uwagę na kolejne liczne publikacje. Wskazać można jako przykłady mniej udanych i mało przydatnych propozycji artykułu Rosselli Pery, w którym wykorzystano, co prawda, wyłącznie numizmaty, ale jest on niemal zupełnie pozbawiony warstwy komentującej⁶⁴, oraz studia Iaina Ferrisa, zwłaszcza jego monograficzne ujęcie obrazu barbarzyńcy w sztuce w dziejach Cesarstwa⁶⁵. Bardziej interesujące w kontekście podjętego tematu — chociaż miejscami kontrowersyjne — jest opracowanie Annaliny Caló Levi⁶⁶. Autorka omawia w nim obecność postaci barbarzyńców w rzeźbie oraz (głównie) w mennictwie w świetle ideologii władzy cesarskiej. W przeciwieństwie do wcześniej wspomnianej pracy I. Ferrisa, bardziej tradycyjnej w interpretacjach i w sumie mało odkrywczej, w tej wiele jest oryginalnych pomysłów, chociaż nie zawsze do zaakceptowania, ale pobudzających do polemiki. Przykład takiej konstruktywnej dyskusji daje Emilienne Demougeot w swym syntetycznym artykule o analogicznym przedmiocie badań, czyli operowaniu motywem barbarzyńcy w propagandzie rzymskiej⁶⁷. Również Tadeusz Kotuła w swym ciekawym studium pozosta-

⁶³ BIEŃKOWSKI 1900; TOYNBEE 1967; OSTROWSKI 1990; zob. też polską wersję tej pracy: IDEM 1985a.

⁶⁴ PERA 2005, s. 327—343.

⁶⁵ FERRIS 2000. Por. IDEM 1995, s. 24—31; IDEM 1997, s. 22—28; IDEM 2003, s. 53—68.

⁶⁶ CALÓ LEVI 1952.

⁶⁷ DEMOUGEOT 1984, s. 123—143.

je między innymi w sferze ideologiczno-propagandowych kontaktów Rzymu i ludów barbarzyńskich⁶⁸. Na kanwie analizy twórczości „dworskich autorów” epoki Późnego Cesarstwa autor ten bada wiele aspektów kontaktów Imperium Romanum — świat barbarzyńców. Jest więc tu także wątek gloryfikowania jako zwycięzców nad obcymi władców rzymskich z dynastii Antoninów i rządzących w latach kryzysu III wieku, wyraźnie przecież odzwierciedlony w literaturze późnoantycznej. Są to jednak literackie echa tego, co było fragmentem bieżącej propagandy owych cesarzy, a co jest zasadniczym przedmiotem niniejszej pracy.

Podjęta próba przeanalizowania obecności tematu władzy nad światem w ikonografii i legendach monetarnych oraz komentowanie tych wyobrażeń jako emblematów władzy cesarzy rzymskich nawiązują do rozwijającego się dynamicznie w ostatnich kilku dziesięcioleciach nurtu badań, w którym zwraca się uwagę na znaczenie „obrazów” jako „dokumentów historycznych”⁶⁹. W wydzielonej do analizy wiązce zagadnień mogą one ilustrować to, o czym informują teksty antyczne; niekiedy ich przekaz dotyczy obszarów przez autorów starożytnych w ogóle nie zauważanych albo słabo zauważanych; zawsze wszak mają silny związek z władzą cesarską jako taką. Są niejako „obrazami” tej władzy wprzęgniętymi w jej służbę. Hasło „obrazy władzy — potęga obrazów” zrobiło już zawrotną karierę wśród przedstawicieli dyscypliny historii starożytnej, przy czym niektórzy ową moc odnoszą do wyobrażeń widniejących na monetach, inni — szerzej: do rozmaitych zabytków sztuki, zawsze jednak pozostając w kręgu interesującej nas problematyki ideologiczno-propagandowej⁷⁰. Wśród podstawowych prac podejmujących relacje między polityką i sztuką są, szersze chronologicznie niż wydzielone dwie epoki Cesarstwa, publikacje Richarda Brillianta, Nielsa Hannestada i J.A. Ostrowskiego⁷¹. Nie ma jednak całościowych ujęć propagandy wieku Antoninów i półwiecza kryzysowego. W odniesieniu do propagandy lansowanej za pośrednictwem monet, dla epoki kryzysu III wieku wartościowe jest opracowanie W. Kaczanowicza, które zawiera syntetyczny przegląd wybranych aspektów ideologicznych w mennictwie cesarskim tego okresu⁷². Brakuje, niestety, paralelnego opracowania propagandy lansowanej w mennictwie Antoninów. Szerokie wprowadzenie i komentarz do niej zamieszczone w trzytomowej publikacji korpusu monet cesarzy Trajana, Hadriana i Antonina Piusa autorstwa P.L. Stracka oraz artykuł recenzyjny pierwszego tomu pióra Marcela Durry’ego⁷³ pozostają w wielu swych partiach nadal

⁶⁸ KOTULA 2004.

⁶⁹ PERRIN 2004, s. 10—14.

⁷⁰ Zob. w odniesieniu do epok wcześniejszych: PÉREZ 1986; GREGORY 1994, s. 80—99; ZANKER 1999.

⁷¹ BRILLIANT 1963; HANNESTAD 1979, s. 361—390; IDEM 1986; OSTROWSKI 1990; IDEM 1991; IDEM 1999.

⁷² KACZANOWICZ 1990.

⁷³ STRACK 1—3; DURRY 1932, s. 316—327.

aktualne, ale przecież wyczerpująco jej nie charakteryzują. Omawiane wątki propagandy monetarnej Antoninów poszerzyłam, sięgając też do literatury, w której dyskutowana jest ona w odniesieniu do wybranych jej problemów i do panowania poszczególnych władców. W tej grupie opracowań wskazać można między innymi publikacje Giana Guida Belloniego, Cristiny De Ranieri, Josefa Dobiáša, Martina Galiniera, Marie-Henriette Quet, W. Szaiverta⁷⁴. Korzystałam także z wielu artykułów podejmujących analizę tematów propagandowych, lansowanych w mennictwie okresu kryzysu III wieku. Jego obraz wzbogacają zwłaszcza analityczne studia Andrása Alföldiego, M. Christola, Georga Elmera, S. Estiot, Dominique Hollard, Hélène Huvelin, Jean-Marca Doyena, Philippe'a Gysena⁷⁵, ale także innych, nie wymienionych w tym miejscu, autorów. Prace te odnośnie do propagandy lansowanej w mennictwie cesarskim Antoninów i władców lat kryzysu III wieku wnoszą z pewnością wiele istotnych szczegółów, ale niekiedy dotyczą, z powodu swego przyczynkarskiego charakteru, jedynie pojedynczych kwestii. W żadnym przypadku nie podejmują — nawet w odniesieniu do wybranego panowania — analizy treści lansowanych w mennictwie w szerszym kontekście mitu rzymskiego władztwa nad światem.

Ważne natomiast dla rozważanego zagadnienia są prace tematycznie nawiązujące do szerokiej płaszczyzny ideologii władzy imperialnej. Na temat ewolucji idei *victoria* oraz jej związku ze zmieniającymi się tendencjami we władzy cesarskiej ukazało się kilka publikacji. Przede wszystkim Jean Gagé prezentuje artykuł stanowiący doskonale syntetyczne opracowanie, w którym kreśli przeobrażenia idei w ciągu kilku wieków Cesarstwa Rzymskiego⁷⁶. W swych pracach pogłębiają wyniki tych badań Tonio Hölscher i J. Rufus Fears⁷⁷. Natomiast niewiele nowego do tej problematyki wnosi opracowanie Karla Christa oraz monografia autorstwa Alfreda R. Bellingera i Marjorie Alkins Berlincourt⁷⁸. Wymienić także można bardziej interesujące artykuły Rudolpha H. Storch, z których wyraźnie przebija różnica między ideologią a propagandą II i III wieku⁷⁹. Pozostając w tym nurcie literatury, warto zwrócić uwagę na wyborne studium Gilberta Charles'a Picarda⁸⁰. Analizując występowanie tropajonów w sztuce rzymskiej oraz ich obecność w wyobrażeniach umieszczanych na monetach, kreśli on panoramę idei zwycię-

⁷⁴ DOBIÁŠ 1932, s. 127—172; BELLONI 1974, s. 997—1144; SZAIVERT 1994, s. 497—505; GALINIER 1998, s. 115—142; DE RANIERI 2001, s. 167—191; QUET 2002, s. 75—150.

⁷⁵ ALFÖLDI 1931; IDEM 1967a, s. 123—154; IDEM 1967b, s. 155—209; IDEM 1967d, s. 57—72; ELMER 1935, s. 11—22; IDEM 1941, s. 1—106; HUVELIN 1982, s. 263—269, EADEM 1988, s. 173—191; EADEM 1998, s. 87—95; DOYEN 1984, s. 159—172; IDEM 1987, s. 85—103; CHRISTOL 1987, s. 105—116; HOLLARD 1994b, s. 768—772; EADEM 1997a, s. 71—75; ESTIOT 1998, s. 97—117; EADEM 1999a, s. 51—165; EADEM 1999b, s. 335—448; GYSEN 1999a, s. 29—41.

⁷⁶ GAGÉ 1933b, s. 1—43.

⁷⁷ HÖLSCHER 1967; IDEM 1993; FEARS 1981c, s. 736—826.

⁷⁸ CHRIST 1957, s. 504—533; BELLINGER, BERLINCOURT 1962, s. 44—64.

⁷⁹ STORCH 1968, s. 197—206; IDEM 1973, s. 95—103.

⁸⁰ PICARD 1957.

stwa w myśli rzymskiej na tle kontekstu historycznego i przemian władzy cesarskiej. Również opracowanie Katarzyny Balbuzy pozostaje w kręgu tej tematyki, a odnosi się do tryumfów władców rzymskich i szeroko pojmowanej ideologii zwycięstwa⁸¹. Wspomnieć można także prace innych autorów, takich jak Maria R.-Alföldi, Jacques Aymard, Stéphane Benoist, Jean Béranger, Pierre Dufraigne, François Heim, Carlos F. Noreña⁸². Poruszone w nich zostały wątki związane z kreacją propagandowego wizerunku cesarza rzymskiego w kontekście jego cnót. W całych dużych passusach, a niekiedy wyłącznie, konstruowane są one na podstawie materiału numizmatycznego. Pewne znaczenie w dalszych rozważaniach będą miały, również podejmujące kwestię antycznej teorii politycznej i symboliki władzy, monografie A. Alföldiego, Hansa Petera L'Orangego i Michaela McCormicka⁸³, a także innych badaczy⁸⁴. Dotyczą one problematyki podejmowanej w pracy tylko pośrednio, ale cenne jest proponowane w nich szersze spojrzenie. Mniej przydatne okazały się inne monograficzne opracowania, w których poddano badaniom wizerunek propagandowy władcy rzymskiego, zmierzając do pełnej analizy zagadnienia dotyczącej wybranego cesarza, ale nie do wychwycenia w owym wizerunku powszechniejszej idei⁸⁵. Oczywiście, nie można rozpatrywać problematyki władzy Rzymu nad światem w sposób całkowicie oddzielony od aktywności politycznej Rzymu na różnych teatrach świata starożytnego oraz ogólnej sytuacji politycznej Imperium Romanum. Szeroko czerpię zatem w stosownych miejscach z publikacji rozpatrujących ich rozmaite płaszczyzny oraz epizody w złotym wieku Antoninów i w dobie kryzysu III wieku.

Wskazane najważniejsze przykłady prac, mieszczących się w różnych nurtach, pozwalają na istotne uogólnienia w kontekście podjętych badań. Nie ma w literaturze przedmiotu opracowań, które w całościowy sposób traktują propagandę cesarską w dobie Antoninów i kryzysu III wieku. Także wątki ideologii władzy cesarskiej dotyczące tych epok poruszane były w ramach większych opracowań, jedynie z szerszymi lub węższymi odwołaniami do czasów złotego wieku bądź kryzysu III stulecia. Tym bardziej zatem nie ma prób porównania wybranego problemu, analizy jego ideologicznego znaczenia i sposobów lansowania w propagandzie w zestawieniu konfrontatywnym dla dwóch różnych epok. Przeważające w tych pracach ujęcie liniowe lub wyjaśnianie ewolucyjne danej kwestii powodują, że widać bardzo duże dysproporcje między prezentacją propagandy wieku Antoninów a prezentacją propagandy lat kryzysu, wynikające przede wszystkim ze stanu zachowania różnych źródeł, na niekorzyść tych dotyczących epoki, a ra-

⁸¹ BALBUZA 2005.

⁸² AYMARD 1951; BÉRANGER 1975a, s. 411—428; HEIM 1991; DUFRAIGNE 1994; ALFÖLDI 1999; NOREÑA 2001, s. 146—168; BENOIST 2005.

⁸³ L'ORANGE 1947; ALFÖLDI 1980a, s. 3—118; IDEM 1980b, s. 121—276; MCCORMICK 1987.

⁸⁴ Np. DVORNIK 1966; KOLB 2001.

⁸⁵ Np. FELL 1992; SEELENTAG 2004.

czej powstałych w epoce drugiej. Niektóre publikacje wymienionych autorów zawierają interesujące przykłady wyników, jakie daje w badaniach nad ideologią władzy i jej symboliką połączenie perspektywy historycznej z numizmatyczną, i przekonują o zasadności zarysowanej wcześniej koncepcji metodologicznej, nakazującej potraktowanie źródeł monetarnych jako podstawy do analizy. Równomierne nasycenie obu okresów materiałem takiej kategorii pozwoli się ustrzec owej — częściej w wielu pracach — dysproporcji omówień problemów obu epok. Żadnego studium nie poświęcono wizji rzymskiego władztwa nad światem kreowanej w ramach propagandy monetarnej. Jeśli zagadnienia na tę wizję się składające były poruszane, to stanowiły tylko jeden z wątków pobocznych lub nie objaśnione dotąd tło omawianej w publikacjach innej problematyki. W związku z tym wspomniane prace przynoszą wyłącznie szkicowe i fragmentaryczne ujęcie tego ważnego tematu. Z tych właśnie powodów próba przedstawienia wizji rzymskiego władztwa nad światem jest ze wszech miar uzasadniona, stanowi jednak tylko propozycję odczytywania, ujętych w legendy i ikonografię monetarną, „mitów” składających się na tę wizję.

Indeksy

Indeks postaci antycznych*

- Abgar VII 153
Abgar VIII 38, 155
Abgar X, *L. Aelius Aurelius Septimius Abgar* 155, 156
Achilles, Achilleus 35
P. Aelius Aristides — patrz Eliusz Arystydes
P. Aelius Peregrinus 241
P. Aelius Rasparaganus 241
Agathias 416
Agryppa, M. Vipsanius Agrippa 34
Akron, Acro Caeninetes 193
Aleksander Macedoński, Aleksandros 49, 304, 309, 327
Alkuin, B. Flaccus Albinus seu Alcuinus 93, 355
Ambrosius Mediolanensis 34, 355, 415
Ammianus Marcellinus, Ammianus Marcellinus 15, 38, 39, 41, 44, 72, 82, 131, 142, 149, 155, 161, 165, 188, 210, 236, 240, 244, 355, 415
L. Ampelius 298, 355, 415
Anchizes, Anchises 99
L. Annaeus Florus — patrz Florus
M. Annaeus Lucanus — patrz Lukan
L. Annaeus Seneca Minor — patrz Seneka Młodszy
Antinous, Antinous, Antinoos 54
Antoninowie, Antonini 8, 9, 15, 21, 22, 25, 27, 28, 45, 47, 51, 57, 63, 65, 68—70, 82, 84, 86, 87, 90, 92, 96, 97, 102, 107, 109, 115, 122, 124, 135, 143, 145, 154, 157, 171, 182, 191, 198, 203, 207, 208, 213, 222, 226, 228—231, 233, 235, 246, 249, 277, 283, 286, 292, 293, 302, 305, 307, 308, 322, 331, 334—337, 339, 350, 352
Antoninus Pius, T. Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninus / T. Aelius Hadrianus Antoninus 8, 9, 18, 22, 27, 45, 49, 51, 58—63, 67, 69, 73, 85, 86, 89, 92, 98—101, 115, 118, 124, 126, 127, 134, 138, 144, 145, 149, 150, 152, 154, 155, 157, 161, 170, 182, 187, 201, 206, 215, 219, 227, 241, 242, 308, 309, 331, 348—350, 352, 416, 419

* Podstawą uszeregowania alfabetycznego jest człon nazwy osobowej, który dla określenia danej postaci najczęściej bywa używany.

- M. Antoniusz, *M. Antonius* 109
 Apollodor z Damaszku, *Apollodorus, Apollodoros* 44
 Appian z Aleksandrii, *Appianus, Appianus* 38, 40, 48, 214, 355, 415
Appianus, Appianus — patrz Appian z Aleksandrii
 L. *Apuleius* 49, 56, 142, 355, 415
 Aristagoras 35
 Arrian, *Arrianos* 153, 158, 219, 415
Arrianos — patrz Arrian
 Arsaces 159
 Arsacydzi 145, 150, 153
 Askaniusz, *Ascanius, Iulus* 99
 Atambelos V 153
 Attiusz Nawiusz, *Attius Navius* 99
 August, *Caesar Augustus* (Oktawian, *C. Iulius Caesar Octavianus*) 7, 8, 15, 25, 33, 34, 52, 59, 83, 109, 113, 182, 184, 185, 213, 281, 298, 300, 302, 303, 313, 320, 326, 329, 419
 Aurelian, *L. Domitius Aurelianus* 23, 37, 70, 74, 75, 80, 87, 88, 100, 102, 108, 110, 112, 116—118, 125, 137, 140, 141, 146, 150, 168, 189, 192, 195, 196, 198, 201, 210, 229, 263—268, 271, 279, 280, 285, 287—289, 294, 297, 313—316, 319, 321—324, 328, 329, 332, 333, 339, 348, 352, 416, 419
 M. *Aurelius Olympius Nemesianus* — patrz Nemezjan
 M. Aureliusz Julian, *M. Aurelius Iulianus* 74, 87
 Seks. *Aurelius Victor* — patrz Seks. Aureliusz Wiktor
 Seks. Aureliusz Wiktor, *Sex. Aurelius Victor* 14, 40, 71, 72, 77, 99, 114, 162, 242, 254, 269, 316, 329, 356, 415
 D. *Ausonius Magnus* — patrz Auzoniusz
 Auzoniusz, *D. Ausonius Magnus* 72, 83, 93—95, 356, 415
 Awidiusz Kasjusz, *C. Avidius Cassius* 216, 217, 416
 Balbin, *D. Caelius Calvinus Balbinus* 225, 227, 416
 Brutus, *D. Iunius Brutus* 119
 L. *Caecilius Lactantius* — patrz *Lactantius*
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus 99, 415
Cassius Dio Cocceianus — patrz Kasjusz Dion
Catullus, C. Valerius Catullus 56, 356, 415
 Cezar, G. Juliusz Cezar, *C. Iulius Caesar* 38, 79, 162, 163, 356, 415
 Chosroes, *Osroes* 158, 159, 304
Claudius Ptolemaeus, Klaudios Ptolemaios — patrz Klaudiusz Ptolemeusz
Claudius Rutilius Namatianus — patrz *Rutilius Namatianus*
 M. *Cornelius Fronto* — patrz Fronton
 P. *Cornelius Tacitus* — patrz Tacyt
 Cyceron, *M. Tullius Cicero* 38, 39, 119, 159, 181, 184, 185, 188, 213, 214, 224, 234, 297, 304, 356, 358, 415, 416
 Decebal, *Decebalus* 67, 214, 215, 219, 236, 239, 240, 282, 303
 Diadumenian, *M. Opellius Antoninus Diadumenianus* 8
 Dicuil 35
 Dioklecjan, *C. Aurelius Valerius Diocletianus* 302, 312, 313, 320
 Dion Chryzostom z Prusy, *Dio Chrysostomus* 183, 213, 356, 416
 Domicjan, *T. Flavius Domitianus* 149, 203, 216, 302, 320, 419
 L. Domicjusz Aleksander, *L. Domitius Alexander* 328
 Druzus, *Nero Claudius Drusus* 224
 Elagabal, *M. Aurelius Antoninus* 8, 59, 194
 Eliusz Arystydes, *P. Aelius Aristides* 95, 152, 219, 242, 244, 309, 355, 415
 L. Eliusz Werus, *L. Ceionius Commodus / L. Aelius Aurelius Commodus* 67, 68, 73, 85, 115, 416, 418
 Emilian, *M. Aemilius Aemilianus* 101, 116, 287, 319, 418
 Eneas, *Aeneas* 99, 193
 Ennius, *Q. Ennius* 8, 416

- Eusebius Hieronymus, Sophronius Eusebius Hieronymus* 58, 99, 240, 241, 248, 356, 416
- Eutropiusz, Eutropius* 14, 62, 67, 99, 142, 145, 153, 158, 219, 239, 240, 242, 248, 265, 269, 273, 279, 329, 357, 416
- Kw. *Fabiusz Maksymus, Q. Fabius Maximus Alobrogicus* 224
- Faustina, Annia Galeria Faustina Minor* 106
- Festus, Festus* 14, 38, 40, 48, 142, 153, 158, 240, 329, 357, 416
- Filip Arab, M. Iulius Philippus* 71, 98, 99, 102, 107, 111, 121, 125, 140, 146, 150, 170, 220, 250, 252, 287, 310, 319, 324, 336, 351, 419
- Filip junior, M. Iulius Severus Philippus* 99, 107, 140, 194, 195, 197, 252, 287, 310, 319, 332, 419
- Filipowie* 98, 102, 140, 252, 258, 287, 351
- Firmicus Maternus, Iulius Firmicus Maternus* 159, 357, 416
- Flavius Philostratus Maior* — patrz *Philostratos*
- P. Flavius Vegetius Renatus* — patrz *Vegetius*
- Flawiusze* 335
- Florian, M. Annius Florianus* 110, 116, 118, 125, 141, 189, 191, 195, 196, 210, 229, 263, 275, 294, 316, 317, 319, 323, 324, 419
- Florus, L. Annaeus Florus* 38, 45, 81—83, 131, 139, 175, 184, 188, 193, 224, 300, 325, 357, 416
- Frontinus, Sex. Iulius Frontinus* 35, 93, 287, 357, 416
- Fronton, M. Cornelius Fronto* 48, 58, 150, 158, 219, 241, 244, 416
- Galba, Ser. Sulpicius Galba* 335
- Gallien, P. Licinius Egnatius Gallienus* 10, 22, 23, 46, 47, 71, 75—78, 80—82, 85, 87—90, 98, 100—102, 107, 108, 110, 112, 117, 118, 120, 124, 126, 136—138, 146, 150, 156, 163, 187, 189, 191, 192, 194—196, 199, 200, 209, 211, 223, 227, 229, 254—261, 263, 270, 278, 279, 284—287, 291, 294, 311—314, 319, 321—324, 326, 329, 332, 334, 336, 339, 348, 351, 352, 416, 419
- A. Gellius* 39, 59, 136, 165, 234, 240, 322, 356, 416
- Germanik, Nero Claudius Drusus Germanicus* 154, 184, 224
- Geta, P. Septimius Geta* 8
- Gordian I, M. Antonius Gordianus Semprianus Romanus Africanus* 111, 119, 319, 416
- Gordian II, M. Antonius Gordianus Semprianus Romanus Africanus Iunior* 319, 416
- Gordian III, M. Antonius Gordianus* 47, 48, 71, 76, 82, 103, 107, 116—118, 155, 156, 159, 161, 189, 192, 194, 200, 201, 209, 210, 220, 223, 225, 227, 229, 250—252, 277, 278, 287, 293, 304, 310, 311, 319, 332, 350, 416, 419
- Gordianowie Afrykańscy* 124, 227
- H**
Hadrian, P. Aelius Hadrianus 9, 18, 22, 27, 45, 48—61, 63, 65, 67, 68, 78, 79, 82, 85, 86, 89—92, 97—100, 103—106, 111, 115, 121, 124, 134, 135, 144, 145, 149, 152, 186, 187, 189, 196, 199, 206, 208, 219, 222, 227, 230, 240, 241, 293, 297, 301, 305—309, 311, 322, 324—326, 331, 336, 337, 339, 348, 349, 352, 353, 416, 418
- Herennia Etruscilla, Herennia Cupressina Etruscilla* 98, 319
- Herenniusz Etruskus, Q. Herennius Etruscus Messius Decius* 72, 87, 111, 137, 253, 254, 419
- Herodian, Herodians, Herodians* 38, 49, 107, 109, 111, 112, 114, 117, 119, 131, 160, 221, 250, 254, 306, 336, 357, 416
- Herodians, Herodians* — patrz *Herodian*
- Herodotus, Herodotos* 35, 56, 142, 357, 416
- Hieronymus* — patrz *Eusebius Hieronymus*
- Homerus, Homeros* 35, 357, 416

- Horacjusz Kokles, *P. Horatius Cocles* 99
- Horacy, *Q. Horatius Flaccus* 41, 55, 56, 149, 160, 176, 297, 327, 357, 416
- Q. Horatius Flaccus* — patrz Horacy
- Hostylian, *C. Valens Hostilianus Messius Quintus* 72, 87, 98, 111, 137, 319, 419
- Ingenuus, Ingenuus** 76
- Ioannes Antiocheus, Johannes Antiochenus* 217, 416
- Ioannes Malalas* — patrz *Malalas*
- Ioannes Zonaras* — patrz *Zonaras*
- Iohannes Ephesinus* 224, 416
- Iordanes* — patrz *Jordanes*
- Iosephus Flavius* 55, 56, 83, 358, 416
- Isidorus Hispalensis* 159, 160, 188, 298, 299, 327, 416
- C. Iulius Caesar* — patrz *Cezar*
- Iulius Firmicus Maternus* — patrz *Firmicus Maternus*
- Sex. Iulius Frontinus* — patrz *Frontinus*
- C. Iulius Solinus* — patrz *Solinus*
- D. Iunius Iuvenalis* — patrz *Iuvenalis*
- Iuvenalis, D. Iunius Iuvenalis* 241, 358, 416
- Jordanes, Iordanes** 73, 99, 148, 224, 253, 273, 329, 358, 416
- Julia Domna, Iulia Domna* 301
- Julian, Flavius Claudius Iulianus* 206, 236, 302, 304, 320, 358, 417
- Kaligula, C. Iulius Caesar Germanicus, Caligula** 119
- Karakalla, L. Septimius Bassianus Caracalla / M. Aurelius Antoninus, Caracalla* 8, 201, 419
- Karauzjusz, M. Aurelius Maus(aeus?) Carausius* 122
- Karus, M. Aurelius Carus* 113, 147, 192, 193, 195, 209, 272—275, 304, 319, 323, 328, 332, 333, 352, 416, 419
- Karynus, M. Aurelius Carinus* 109, 112, 113, 138, 190, 192, 193, 196, 209, 261, 272—275, 283, 285, 302, 319, 320, 328, 332, 352, 416, 419
- Kasjusz, C. Cassius Longinus** 119
- Kasjusz Dion, Cassius Dio Cocceianus* 44, 54, 56, 58, 59, 65, 67, 69, 84, 98, 107, 109, 131, 140, 142, 152, 153, 158, 159, 162, 213, 214, 216, 217, 219, 224, 236, 238, 240, 241, 244, 246—248, 282, 303, 304, 306, 357, 415
- Katon Starszy, M. Porcius Cato* 165
- Klaudia Kwinta, Claudia Quinta* 99
- Klaudian, Claudius Claudianus* 165
- Klaudiusz, Ti. Claudius Nero Drusus* 33, 49, 59
- Klaudiusz II Gocki, M. Aurelius Valerius Claudius* 23, 70, 72, 74, 100, 107, 108, 138, 141, 148, 163, 165, 167, 171, 189, 192, 195, 209, 221, 261, 262, 264, 291, 314, 319, 323, 324, 416, 419
- T. Klaudiusz Maksymus, Ti. Claudius Maximus** 282
- Klaudiusz Ptolemeusz, Claudius Ptolemaeus, Klaudios Ptolemaios* 56, 145, 149, 358, 417
- Kniwa, Cniva* 148, 253
- Kommodus, L. Aelius Aurelius Commodus Antoninus* 8, 22, 23, 54, 64, 65, 69, 90, 103, 105, 107, 115, 118, 119, 135, 136, 138, 139, 146, 150, 155, 187, 196, 198, 199, 201, 206—209, 216, 218, 222, 229, 246, 248, 281, 287, 293, 302, 305—309, 320, 323, 324, 331, 336, 337, 339, 350, 416, 419
- Konstans, Flavius Iulius Constans* 49
- Konstantyn II, Flavius Claudius Constantinus* 330
- Konstantyn Wielki, C. Flavius Valerius Constantinus* 109, 139, 281, 302, 312, 320, 330
- A. Korneliusz Palma, A. Cornelius Palma Frontonianus* 239
- Kryspus, Flavius Iulius Crispus* 330
- Kwietus, T. Fulvius Iunius Quietus* 319
- Kwintyllus, M. Aurelius Claudius Quintillus* 23, 74, 87, 141, 191, 262, 263, 275, 294, 319, 419
- Lactantius, L. Caecilius Lactantius** 220, 358, 417
- Lelian, C. Ulpius Cornelius Laelianus* 79, 80, 87, 419

- Licyniusz, *Valerius Licinianus Licinius* 302, 320, 329
- Licyniusze, *Licinii* 80, 108, 254, 258, 311, 313, 317, 323
- T. *Livius* — patrz Liwiusz
- Liwiusz, T. *Livius* 34, 39, 93, 95, 165, 193, 322, 361, 417
- Lucianus Samosatensis, Lukianos* 244, 358, 417
- Lucjusz Eliusz Werus — patrz L. Eliusz Werus
- Lucjusz Werus, *L. Aelius Aurelius Commodus / L. Aurelius Verus* 8, 22, 23, 47, 82, 100—103, 115, 143, 144, 146, 148, 152, 155, 160, 166, 191, 196, 198, 203, 206, 215, 219, 227, 229, 243—246, 281, 293, 307—309, 331, 350, 352, 416, 419
- Lucylla, *Annia Lucilla* 307
- Lukan, M. *Annaeus Lucanus* 41, 55, 82, 95, 119, 160, 162, 185, 298, 299, 358, 417
- Ma'nu VIII** 155
- Makrian, T. *Fulvius Iunius Macrianus* 319
- Makryn, M. *Opellius Severus Macrinus* 194
- Maksymin Daja, C. *Valerius Galerius Maximinus, Daia* 330
- Maksymin Trak, C. *Iulius Verus Maximinus* 23, 49, 137, 140, 159, 166, 191, 225, 227, 250, 284, 293, 302, 310, 319, 320, 351, 416, 419
- Maksymus, C. *Iulius Verus Maximus* 140, 159, 166, 191, 250, 319, 419
- Malalas, Ioannes Malalas* 153, 238, 240, 417
- Marcjalis, M. *Valerius Martialis* 65, 83, 93, 94, 101, 104, 109, 125, 161—163, 188, 287, 300, 304, 359, 417
- Marek Antoniusz — patrz M. Antoniusz
- Marek Aureliusz, M. *Annius Verus / M. Aelius Aurelius Verus Antoninus* 8, 22, 23, 45, 49, 61, 64, 65, 82, 90, 91, 100, 102, 103, 106, 107, 115, 119, 124, 132, 135—137, 139, 143, 144, 146, 148, 149, 152, 154, 160, 167, 187, 191, 196—198, 202, 206—208, 215—220, 227, 229—231, 242—249, 281, 293, 308, 309, 313, 336, 343, 350, 358, 359, 416, 419
- Marek Aureliusz Julian — patrz M. Aureliusz Julian
- Marinian, *Marinianus* 10
- Mariusz, *Marius* 199
- Mezencjusz, *Mezentius* 193
- Nemezjan, M. *Aurelius Olympius Nemesianus* 72, 81, 82, 109, 110, 160, 359, 417
- Neron, *Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus* 33, 103, 119, 158, 185, 225, 307
- Nerwa, M. *Cocceius Nerva* 8, 22, 63—65, 69, 114, 124, 186, 197, 227, 240, 293, 302, 308, 349
- Numa Pompiliusz, *Numa Pompilius* 84
- Numerian, M. *Aurelius Numerius Numerianus* 109, 113, 139, 149, 163, 167, 190, 192, 193, 196, 200, 201, 229, 230, 261, 272—275, 279, 283—285, 294, 319, 324, 328, 330—332, 339, 348, 352, 416, 419
- Odenatus, (L.?) *Septimius Odaenathus* 10, 156, 255, 278
- Oktawian, C. *Iulius Caesar Octavianus* — patrz August
- P. *Orosius* 99, 187, 329, 359, 417
- Otacylia Sewera, *Marcia Otacilia Severa* 99, 252, 310, 319, 324, 336
- Otto, M. *Salvius Otho* 335
- P. *Ovidius Naso* — patrz Owidiusz
- Owidiusz, P. *Ovidius Naso* 35, 39, 41, 56, 83, 95, 117, 139, 162, 166, 188, 299, 303, 359, 417
- Pakacjan, *Ti. Claudius Marinus Pacatianus* 98, 121
- Pakorus, *Pacorus* 153, 159
- Pakorus, *Pacorus II* 152
- P. *Papinius Statius* — patrz Stacjusz
- Partamaspates 153, 157, 158, 238
- Partamazyrys, *Parthamasiris* 158, 219, 238
- Pausanias* 58, 62, 149, 152, 187, 224, 242, 359, 417

- Perennis, *Tigidius Perennis* 208
C. Pescennius Niger Iustus 419
Philostratos, Flavius Philostratus Maior 56, 359, 417
C. Plinius Caecilius Secundus Minor — patrz Pliniusz Młodszy
C. Plinius Secundus Maior — patrz Pliniusz Starszy
 Pliniusz Młodszy, *C. Plinius Caecilius Secundus Minor* 15, 65, 82, 83, 93, 97, 104, 117, 155, 176, 197, 214, 221, 235, 236, 240, 287, 303, 304, 327, 360, 417
 Pliniusz Starszy, *C. Plinius Secundus Maior* 34, 55, 56, 59, 66, 67, 77, 94, 95, 101, 130, 132, 142, 145, 149, 165, 188, 213, 224, 234, 298, 327, 360, 417
 Plotyn, *Plotinos* 311
 Plutarch, *Plutarchus, Plutarchos* 56, 84, 193, 224, 309, 360, 417
Plutarchus, Plutarchos — patrz Plutarch
 Pompejusz, *Cn. Pompeius Magnus* 224, 246
Pomponius Mela — patrz Pomponiusz Mela
 Pomponiusz Mela, *Pomponius Mela* 36, 49, 56, 132, 142, 145, 149, 360, 417
 Postumus, *M. Cassianus Postumus* 22, 45, 46, 78, 79, 81, 82, 87, 90, 96, 103, 112, 120, 123, 125, 126, 137—139, 159, 191, 192, 194—197, 200, 209, 212, 220—225, 231, 254, 259—261, 278, 280, 286, 287, 291, 294, 314, 319, 322, 324, 326, 351, 419
 Probus, *M. Aurelius Probus* 23, 71, 77, 78, 87, 88, 90, 97, 98, 100, 102, 103, 108, 110, 112, 113, 116, 118, 123, 125, 126, 138, 141, 156, 163, 167, 171, 190—198, 200—202, 209—211, 221, 222, 229, 230, 268—271, 279, 280, 284—287, 291, 294, 298, 316—319, 323, 324, 328, 330—333, 336, 339, 348, 352, 416, 419
 Pupien, *M. Clodius Pupien(i)us Maximus* 114, 225, 227, 319, 416
 Remus, *Remus* 100, 126
 Romulus, *Romulus* 52, 84, 93, 99, 100, 126, 193, 194, 204—206
Rutilius Namatianus, Claudius Rutilius Namatianus 95, 234, 356, 417
C. Sallustius Crispus 56, 163, 185, 224, 360, 417
 Salonin, *P. Cornelius Licinius Saloninus Valerianus* 100, 108, 258, 419
 Salonina, *Cornelia Salonina* 76, 102, 108, 221, 223, 312, 319, 324, 336
 Sassanidzi 146, 150, 254, 273, 276
 T. Semproniusz Grakchus, *Ti. Sempronius Gracchus* 34
 Seneka Młodszy, *L. Annaeus Seneca Minor* 56, 82, 83, 138, 149, 159, 163, 165, 176, 177, 188, 213, 214, 220, 304, 309, 327, 332, 360, 361, 417, 418
 Septymiusz Sewer, *L. Septimius Severus Pertinax* 8, 59, 109, 225, 302, 313, 320, 419
Servius Grammaticus — patrz Serwiusz
 Serwiusz, *Servius Grammaticus* 8, 56, 59, 159, 224, 418
 Sewer Aleksander, *M. Aurelius Severus Alexander* 194, 225, 254, 302, 311, 320, 416
 Sewerowie 10, 114, 171, 189, 287
 Silbannakus, *Mar(cus?) Silbannacus* 254
Ti. Silius Italicus 69, 210, 361, 418
 Sohemus, *Sohemus, Suhaimos* 152, 244
 Solinus, *C. Iulius Solinus* 55, 56, 72, 101, 142, 299, 327, 418
 Stacjusz, *P. Papinius Statius* 56, 95, 101, 142, 153, 162, 166, 176, 177, 361, 418
 M. Stacjusz Priskus, *M. Statius Priscus* 244
M. Statius Priscus — patrz M. Stacjusz Priskus
Strabo — patrz Strabon z Amazei
 Strabon z Amazei, *Strabo* 40, 56, 142, 166, 224, 327, 361, 418
C. Suetonius Tranquillus 49, 154, 156, 158, 221, 234, 302, 304, 361, 418
 Sulla, *L. Cornelius Sulla Felix* 224
Sulpicia 178, 418
 Szapur I, *Saporus, Shabuhr* 80, 124, 150, 220, 251, 255, 278

- Tacyt, *M. Claudius Tacitus* 107, 108, 118, 124, 125, 141, 195, 210, 211, 222, 263, 268, 270, 280, 316, 317, 319, 323, 326, 332, 416, 419
- Tacyt, *P. Cornelius Tacitus* 37, 38, 41, 49, 83, 84, 101, 109, 126, 130—132, 136, 138, 139, 143, 148, 149, 152—154, 157, 158, 163—165, 184, 210, 221, 224, 225, 235, 280, 299, 359, 418
- Teodozjusz II, *Flavius Theodosius* 35
- Teodozjusz Wielki, *Flavius Theodosius* 25, 302, 320
- M. Terrentius Varro* — patrz *Varro*
- Tetryk I, *C. Pius Esuvius Tetricus* 112, 137, 138, 159, 191, 196, 211, 212, 272, 297, 314—316, 319, 324, 419
- Tetryk junior, *C. Pius Esuvius Tetricus* 212, 419
- Tetrykowie 316
- Theophrastus, Theophrastos* 56, 142, 361, 418
- Tiridates 158
- Trajan, *M. Ulpius Traianus* 15, 22, 27, 33, 37, 44, 45, 47, 48, 51, 52, 56, 61, 63—69, 79, 82, 86, 90, 93, 96, 97, 102, 104—106, 109, 115, 124—126, 132, 135, 139, 142, 144, 145, 149, 153, 157, 158, 160—162, 186, 194, 197—199, 202, 203, 206—208, 214, 215, 219, 221, 222, 224, 227—229, 231, 236—240, 243, 266, 277, 282, 283, 287—289, 293, 302—305, 307, 313, 320, 323, 324, 331, 337, 339, 343, 348—350, 352, 419
- Trajan Decjusz, *C. Messius Quintus Traianus Decius* 22, 70—75, 85, 87, 88, 107, 112, 137, 140, 148, 227, 253, 254, 319, 351, 352, 419
- Trebonian Gall, *C. Vibius Trebonianus Gallus* 98, 107, 108, 111, 116, 227, 254, 319, 419
- M. Tullius Cicero* — patrz *Cyceron*
- Ulpian, *Domitius Ulpianus* 114
- Uraniusz Antoninus, *L. Iulius Aurelius Sulpicius Severus Uranius Antoninus* 80, 98
- C. Valerius Catullus* — patrz *Catullus*
- M. Valerius Martialis* — patrz *Marcjalis*
- Varro, M. Terrentius Varro* 35, 56, 361, 418
- Vegetius, P. Flavius Vegetius Renatus* 34, 72, 159, 359, 418
- C. Velleius Paterculus* 38, 119, 132, 188, 213, 234, 361, 418
- P. Vergilius Maro* — patrz *Wergiliusz*
- Vindex, C. Iulius Vindex* 302
- M. Vitruvius Pollio* — patrz *Witruwiusz*
- W**
- W**aballat, *L. Aurelius Septimius Vaballathus Athenodorus* 80, 264, 315, 329
- Walentynian, *Flavius Valentinianus* 302, 320
- Walerian I, *P. Licinius Valerianus* 22, 23, 46, 76, 78, 80, 87, 96, 108, 110, 124, 136, 137, 146, 192, 195, 211, 220, 223, 227, 254—259, 261, 278, 311—314, 319, 321, 323, 324, 351, 416, 419
- Walerian junior, *P. Cornelius Licinius Valerianus* 100, 108, 146, 258, 419
- Wergiliusz, *P. Vergilius Maro* 7, 49, 69, 83, 95, 159, 160, 193, 210, 234, 327, 347, 361, 418
- Wespazjan, *T. Flavius Vespasianus* 51, 98, 419
- Wiktoryn, *M. Piaonius Victorinus* 79, 87, 96, 121, 125, 159, 200, 212, 220, 271, 272, 285, 287, 294, 314, 319, 324, 328, 329, 419
- Witeliusz, *A. Vitellius* 109, 419
- Witruwiusz, *M. Vitruvius Pollio* 34, 166, 199, 361, 362, 418
- Wologazes, *Vologaesus* 152
- Woluzjan, *C. Vibius Afinius Gallus Veldumi(an)us Volusianus* 98, 108, 111, 419
- Z**
- Zantikus, *Zanticus* 216
- Zenobia, *Septimia Zenobia* 80, 264, 297, 315, 329
- Zenon-Artakszes, *Zeno, Artaxias* 154
- Zonaras, *Ioannes Zonaras* 116, 120, 121, 254, 273, 418
- Zosimos, *Zosimus, Zosimos* 14, 121, 210, 221, 252, 254, 255, 362, 418

Indeks nazw etnicznych i geograficznych*

- Abrittus*, ob. Razgrad, m. 22, 253
 Achaja, *Achaia*, Grecja, kr., prow. 52, 53, 57, 58, 85
 Adamklissi, *Tropaeum Traiani*, m. 162, 167, 203, 235, 282
Aegyptii, l. 329
Aegyptus, Egipt, kr., prow. 13, 37, 52—54, 58, 85
Aethiopia, kr. 34
Africa, Afryka, kont. 12, 37, 41, 52, 149, 165, 213, 327
Africa, Afryka, prow. 51—53, 55, 57—60, 69, 85, 89, 90, 242
 Afryka — patrz *Africa*
Agri Decumates, kr. 149, 256
 Akwileja, *Aquileia*, m. 94, 111
Alamanni, Alamanowie, l. 81, 133, 150, 213, 256, 261, 262, 327
 Alamanowie — patrz *Alamanni*
Alani vel Halani, l. 246, 329
 Aleksandria — patrz *Alexandria*
Alexandria, Aleksandria, m. 14, 52—55, 58, 59, 85, 194, 239, 242
Alpes, Alpy, g. 49, 65
Ammaedara, m. 35
Antichthones, l. 327
 Antiochia (Pizydyjska), *Antiochia*, m. 14
 Antiochia (Syryjska), *Antiochia (ad Oron-tem)*, ob. Antäkijach, m. 59, 72, 73, 75, 81, 94, 101, 102, 111, 112, 118, 146, 192, 251, 252, 254, 255, 257, 264—266, 277, 278, 310—312, 314—317
Apulum, m. 67
Arabes, l. 133
Arabes Eudaemones, l. 328
 Arabia, *Arabia*, kr., prow. 12, 37, 52, 53, 56, 85, 142, 143, 147, 157, 170, 239, 240, 289, 290, 349
Arabia Petrea 142
 Araks, *Araxes*, rz. 48, 82, 83, 244
Argentovaria, ob. Biesheim, m. 138, 248
 Armenia, *Armenia*, kr., król., prow. 37, 47, 59, 142—145, 147, 148, 152, 153, 157, 158, 160—162, 170, 171, 206, 215, 238—240, 242—246, 289, 290, 295, 349, 350
 Armenia Mniejsza, *Armenia Minor* 144
 Armenia Większa, *Armenia Maior* 158
Armenii, l. 144, 151, 152, 160, 242, 244, 289, 290
Asia, Azja, kont. 37, 133, 165, 276
Asia, Azja, prow. 52, 53, 56, 57, 59, 60, 85
Asia Minor, Azja Mniejsza, płw. 52, 57, 270
Assyria, Asyria, kr., prow. 239, 240
Assyrii, l. 133
 Asyria — patrz *Assyria*
Atlantes, l. 165
 Atlantyk, *mare Atlanticum* 12, 37, 40, 49
Augustodunum, ob. Autun, m. 79
 Azja — patrz *Asia*
 Azja Mniejsza — patrz *Asia Minor*
Bactr(i)ani, l. 329
 Bałkany, kr. Płw. Bałkańskiego 270
Barbaria 38, 39
Barbaricum 39, 41, 45, 70, 135, 150, 156, 162, 247, 250, 255, 293
Basternae, l. 246
 Batawowie, *Batavi*, l. 78, 163
 Benewent, *Beneventum*, m. 65, 104, 161, 215, 235
Berzobis, m. 67
 Betyka — patrz *Hispania Baetica*
 Biszapur, m. 220

* Skróty określić: g. — góra, góry; jez. — jezioro; kont. — kontynent, część kontynentu; kr. — kraj, kraina; król. — królestwo; l. — lud, plemię, szczyt; m. — miasto, miejscowość; ob. — obecnie; płw. — półwysep; prow. — prowincja rzymska; rz. — rzeka; w. — wyspa.

- Bithynia*, Bitynia, kr., prow. 53, 58, 85
 Bitynia — patrz *Bithynia*
Bizancjum, *Bizantium*, m. 102
Blains, m. 282
Blemmiowie — patrz *Blemmyes*
Blemmyes, *Blemmiowie*, l. 318, 328
Britanni, l. 93
Britannia, *Britannia*, Brytania, kr., prow.,
 w. 37—39, 49, 52, 53, 57, 58, 60, 62,
 69, 78, 85, 89, 134, 135, 147, 150, 151,
 170, 241, 242, 286
Brygantowie, *Brigantes*, l. 62, 134, 242
 Brytania — patrz *Britannia*
Burei, *Buri*, Burowie, l. 148, 246
 Burowie — patrz *Burei*
- Caledonii*, l. 133
Calpe, *Kalpe*, ob. Punta Cires, g. 56
Cappadocia, Kapadocja, kr., prow. 52,
 53, 56, 58—60, 85, 89, 244
Carpi, Karpowie, l. 133, 140, 150, 151,
 170, 252, 264, 351
Carrhae, l. 255
Catalaunum, ob. Châlons-sur-Marne,
 m. 315
Celtae, l. 133
Cenineci, *Caeninetae*, l. 193
Cezarea Kapadocka, *Caesarea Cappado-*
ciae, m. 154
Chaldaei, l. 133
 Chińczycy, l. 131
Cilicia, Cylicja, prow. 53, 57, 85
Cisa, *Tisia*, rz. 162
Costoboci, l. 246
Ctesiphon, Ktezyfont, m. 48, 153, 255,
 273, 304
 Cylicja — patrz *Cilicia*
 Cyrenajka, *Cyrenaica*, kr. 52
- Dacja, *Dacia*, kr., król. 44, 45, 66, 102,
 139, 140, 147, 161, 162, 170, 215, 237—
 239, 277, 283, 289, 290, 293
 Dacja, *Dacia*, kr., prow. 37, 50, 52, 53,
 56—60, 66, 67, 70—75, 85, 86, 89, 90,
 102, 162, 239, 240, 256, 277, 329, 349
Dacia Ripensis 265
 Dakowie, *Daci*, l. 44, 45, 56, 71, 83,
 102, 139, 140, 160—162, 206, 214, 215,
 236—238, 240, 277, 282, 283, 288, 295,
 304
 Dalmacja — patrz *Dalmatia*
Dalmatae, l. 72, 133
Danuvius, *Ister*, *Hister*, Dunaj, rz. 12,
 37, 39, 43—45, 47, 70, 71, 82—84, 133,
 135, 136, 138, 139, 148, 149, 176, 177,
 202, 203, 237, 239, 242, 246, 247, 250,
 252, 255, 256, 273, 349, 350
Dardania, kr. 67, 75, 85, 89
Dalmatia, Dalmacja, kr., prow. 53, 67,
 70, 85, 89
 Drawa, *Dravus*, rz. 76, 85
 Dunaj — patrz *Danuvius*
 Dura-Europos, *Dura Europos*, m. 35
- Edessa*, *Edessa*, m. 38, 153, 155, 256
 Eduowie, *Aedui*, l. 79, 121
 Efez, *Ephesus*, m. 34, 246
 Egipt — patrz *Aegyptus*
Elegea, Iligia, m. 158
Elephantine, w. 38
Emeza, *Emesa*, m. 100, 315
 Eryks, *Erycus*, g. 33
 Eufrat — patrz *Euphrates*
Euphrates, Eufrat, rz. 43, 47, 48, 82—84,
 143, 153, 177, 239, 244, 278, 349, 350
 Europa, *Europa*, kont. 37, 151, 159, 176
Exomitae, l. 328
- Falerii Novi*, m. 76, 77, 85, 89
 Fenicja — patrz *Phoenice*
Franci, Frankowie, l. 150, 165, 213, 256,
 261, 327, 329
 Frankowie — patrz *Franci*
 Frygia — patrz *Phrygia*
- Galia, *Gallia*, kr., prow. 50—53, 57, 78,
 79, 85, 89, 150, 168, 221, 246, 261, 280,
 291, 297, 305, 314—316, 322, 351
 Galia Narbońska, *Gallia Narbonensis*
 316
 Galowie, *Galli*, l. 120, 133, 224
Garamantes, l. 133
 Gepidowie, *Gipedes*, l. 141, 150
Germani, Germanowie, l. 65, 83, 106,
 133, 135—137, 145, 147—149, 165, 170,
 213, 216, 217, 224, 225, 247, 248, 260,

262, 285, 293, 295, 316, 318, 329, 350, 351
 Germania, *Germania*, kr., prow. 34, 49, 50, 52, 53, 57, 58, 69, 80, 83, 85, 86, 89, 135, 137, 147, 148, 160, 170, 216, 247, 286, 289, 290, 293, 305, 349
 Germania Dolna, *Germania Inferior* 110
 Germania Górna, *Germania Superior* 69, 80
 Germanowie — patrz *Germani*
Getae, l. 93
 Goci — patrz *Gothi*
Gothi, Goci, l. 22, 116, 133, 140, 141, 148, 150, 151, 157, 165, 170, 213, 253, 254, 256, 261—263, 270, 285, 286, 293, 295, 317, 329
 Grecja — patrz Achaja
Haemus, g. 83
Halani — patrz *Alani*
Hebrei, l. 133
Hellusii, l. 165
Hermunduri, l. 246
 Herulowie, *Eruli*, l. 141, 150
Hiberi, l. 329
Hibernia, *Iuverna*, w. 327
Hierapytna, m. 241
Hispania, Hiszpania, kr., prow. 50—54, 56, 59, 60, 68, 78—80, 85, 89
Hispania Baetica, Betyka 54, 56, 65
Hister — patrz *Danuvius*
 Hunowie, *Huni*, l. 165
 Illirykum, *Illyricum*, kr. 70, 72, 73, 75—78, 85, 89, 90, 246, 265, 284, 291, 292, 351, 352
Indi, l. 329
 Indie, kr. 131, 132
 Indus, *Indus*, rz. 49
Isauri, l. 133
Ister — patrz *Danuvius*
 Italia, *Italia*, kr. 13, 35, 52—54, 57, 60—66, 72, 81, 85, 88—90, 104, 120, 162, 166, 261, 308, 349—351
Iudaea, Judea, kr. 50, 52—54, 85
Iudei, żydzi, l. 50, 97, 133
Iuthungi, Jutungowie, l. 133, 264
Iuverna — patrz *Hibernia*

Jazygowie, *Iazyges*, l. 106, 139, 216, 248
 Judea — patrz *Iudaea*
 Jutungowie — patrz *Iuthungi*
 Kampania, *Campania*, kr. 62
 Kanninefaci, *Canninefates*, l. 210
 Kapadocja — patrz *Cappadocia*
 Karpowie — patrz *Carpi*
 Kartagina, *Carthago*, m. 111, 119
 Kolonia, *Colonia Agrippinensis*, m. 46, 110, 112, 121, 137, 146, 191, 199, 200, 223, 225, 254—257, 322
 Konstantynopol, *Constantinopolis*, m. 94
 Korynt, *Corinthus*, m. 103
 Ktezyfont — patrz *Ctesiphon*
 Kulpa, *Colapis*, rz. 76, 77, 85
 Kwadowie — patrz *Quadi*
 Kyzikos, *Cyzicus*, *Kyzikos*, m. 81, 100, 112, 113, 118, 138, 141, 189, 190, 194, 195, 197, 198, 257, 262—266, 268—272, 315, 317
 La Graufesenque, *Condotomagus*, m. 282
 La Venèra, m. 23
Lacringes, l. 246
Lacus Benacus, Garda, jez. 261
Latini, l. 133
 Libia — patrz *Libya*
Libya, Libia, kr., prow. 50, 53, 58, 85, 329
Ligyres, l. 133
Lugdunum, ob. Lyon, m. 46, 112, 118, 141, 189—192, 194, 197, 257, 263, 268—272, 279, 315—317, 319, 322
 Lugiowie, *Lugii*, l. 148
 Macedonia, *Macedonia*, kr., prow. 50, 52, 53, 56, 85
Madena, kr. 239
Marcianopolis, ob. Reka Devnia, m. 253
Marcomanni, Markomanowie, l. 133, 165, 224, 236, 246
 Markomanowie — patrz *Marcomanni*
Marmaridae, l. 133, 213
 Mauretania, *Mauretania*, kr., prow. 50, 52, 53, 55—57, 59, 60, 62, 69, 70, 85, 89, 149, 242

- Mauretania Tingitańska, *Mauretania Tingitana* 37, 156
- Maurowie, *Mauri*, l. 69, 241
- Medi*, Medowie, l. 133, 143, 148, 176, 246, 350
- Media, *Media*, kr. 146, 170
- Mediolan, *Mediolanum*, m. 46, 71—75, 77, 80, 81, 102, 111, 112, 137, 189, 191, 192, 195, 196, 255—258, 262, 264—266, 274, 315
- Mediterraneum mare, mare nostrum*, Morze Śródziemne 37, 299
- Medowie — patrz *Medi*
- Men, *Moenus*, rz. 46, 47, 76
- Mesena, *Mesene (Characena)*, król. 153
- Mesopotamia, Mezopotamia, kr., prow. 37, 47, 48, 142, 143, 147, 153, 161, 162, 170, 215, 239, 244, 245, 255, 273, 289, 290, 304
- Messana, *Messana*, m. 56
- Mezja — patrz *Moesia*
- Mezja Dolna — patrz *Moesia Inferior*
- Mezja Górna — patrz *Moesia Superior*
- Mezopotamia — patrz *Mesopotamia*
- Milet, *Miletus*, m. 35
- Mitylene*, m. 201
- Moesia*, Mezja, kr., prow. 52, 53, 57, 70, 71, 75, 85
- Moesia Inferior*, Mezja Dolna 38, 224, 253
- Moesia Superior*, Mezja Górna 67, 71, 121, 262
- Mons Abinna*, Gebel Musa 56
- Mons Argaeus* 56, 60
- Morze Śródziemne — patrz *Mediterraneum mare*
- Naissus, *Naissus*, ob. Nisz, m. 111, 141, 262
- Naksz-e-Rustam, m. 220
- Narona*, m. 102
- Nicomedia*, Nikomedia, m. 52, 53, 85, 94
- Nikomedia — patrz *Nicomedia*
- Nil, *Nilus*, rz. 52—54, 56, 58, 85, 176, 307
- Nisibis*, m. 255
- Norici*, l. 133
- Noricum*, Norikum, prow. 52, 53, 55, 57, 67, 85
- Norikum — patrz *Noricum*
- Ocean Północny 49
- Oceanus, Okeanos* 35, 38, 45, 49, 50, 82, 83, 97, 327
- Olbia, *Olbia*, m. 144, 145
- Olt, *Alutus*, rz. 162
- Opitergium*, ob. Oderzo, m. 65
- Orbis* 24—26, 34, 36—38, 40, 41, 58, 77, 93, 111, 129, 145, 162, 168, 176, 179, 180, 264, 271, 272, 274, 275, 279, 280, 291, 292, 297—302, 304—331, 334—339, 342, 345, 351
- Ordowikowie, *Ordovices*, l. 134
- Oriens*, Wschód, obszary na wschód od Imperium Romanum, prow. azjatyckie 22, 48, 51, 80, 81, 85, 89, 91, 103, 106, 116, 124, 142, 146, 150, 152, 153, 155, 156, 159, 160, 168, 215, 238, 243—246, 254—256, 264—268, 274, 277, 280, 286, 291, 292, 299, 310, 315, 316, 351, 352
- Orontes, *Orontes*, rz. 60, 94
- Oshroene*, król. 153, 155
- Oshroene*, prow. 38
- Ostia*, m. 33
- Oxiones*, l. 165
- Palestyna, *Palaestina*, kr., prow. 54, 329
- Palmyra, *Palmyra*, m. 156, 264, 266, 316, 329
- Palmyreńczycy, *Palmyreni*, l. 133, 265, 329
- Pannoni Peones*, l. 133
- Pannonia*, Panonia, prow. 46, 67, 68, 70, 72—77, 85, 89, 90, 202
- Pannonia Inferior* — patrz Panonia Dolna
- Pannonia Superior* — patrz Panonia Górna
- Panonia Dolna, *Pannonia Inferior* 72, 74, 75, 121
- Panonia Górna, *Pannonia Superior* 46, 72, 121, 273
- Panonia — patrz *Pannonia*
- Parthi*, Partowie, l. 47, 83, 93, 143, 145, 146, 148, 150, 151, 153, 157, 158, 161,

- 206, 213, 219, 225, 236, 238—240, 245, 246, 299, 304, 327, 350
- Parthia*, Partia, kr., król. 59, 143—145, 147, 153, 157, 158, 160, 161, 170, 238, 239, 242, 289, 290, 293, 350
- Partia — patrz *Parthia*
- Partowie — patrz *Parthi*
- Partowie/Persowie, l. 41, 133, 170, 295, 351
- Patras, *Patras*, m. 103
- Persae*, Persowie, l. 48, 116, 133, 146—148, 150, 170, 171, 213, 220, 252, 255, 274, 278, 285, 293, 299, 310, 327, 329, 351
- Persja, *Persia*, król. 333
- Persowie — patrz *Persae*
- Peucini*, l. 246
- Philippopolis*, ob. Płowdiw, m. 253
- Phoenice*, Fenicja, kr. 59, 60, 85
- Phrygia*, Frygia, kr., prow. 50, 53, 57, 85
- Picti*, l. 133
- Pincum*, m. 67, 85
- Pont, *Pontus*, kr., prow. 35, 213
- Quadi*, Kwadowie, l. 106, 133, 138, 139, 147, 149, 151, 152, 154, 155, 157, 165, 170, 171, 242, 246, 248, 273—275, 283, 284, 289—292, 295, 350
- Raetia*, Recja, prow. 52, 53, 85
- Ranisstorum*, m. 282
- Rawenna, *Ravenna*, m. 94
- Recja — patrz *Raetia*
- Ren — patrz *Rhenus*
- Rhenus*, Ren, rz. 12, 37—39, 43, 45—47, 76, 78, 82—84, 133, 135, 136, 148—150, 166, 176, 213, 224, 250, 255, 256, 316
- Roksolanowie — patrz *Roxolani*
- Roma*, *Urbs*, Rzym, m. 7, 12, 13, 24, 25, 34, 36, 41, 43, 46, 52, 54, 61, 62, 66, 71—73, 76, 77, 81, 93—127, 136—138, 140, 146, 154, 161—163, 165, 176, 187, 189—196, 199—201, 217, 218, 225, 235, 245, 246, 251, 252, 254—258, 260, 262—267, 269—272, 277, 279, 282, 299, 308, 310—312, 314, 315, 317, 318, 326, 329, 330, 332, 333, 342—344, 349, 351, 353
- Romula*, m. 310
- Roxolani*, Roksolanowie, l. 106, 150, 241, 246, 329
- Rzym — patrz *Roma*
- Rzymianie, *Romani* — *passim*
- Salona*, *Salonae*, ob. Solin, m. 102
- Samosata*, *Samosata*, m. 80, 102, 194, 312
- Saraceni*, l. 329
- Sardynia, *Sardinia*, prow., w. 34
- Sarmaci — patrz *Sarmatae*
- Sarmacja, *Sarmatia*, kr. 139, 149
- Sarmatae*, Sarmaci, l. 49, 83, 106, 133, 139, 145, 147, 149, 155, 165, 170, 213, 236, 241, 246—248, 273, 274, 290, 327, 329, 350
- Sarmizegethusa* (*Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa Augusta Dacica*), m. 67
- Sarmizegetusa — patrz *Sarmizegethusa*
- Sarmizegetusa Regia*, m. 67, 214
- Sasi, *Saxones*, l. 150
- Sauromatae*, l. 93
- Sawa, *Savus*, rz. 74, 76, 77, 85
- Scoti*, l. 133
- Scythae*, Scytowie, l. 145, 161, 165
- Scythia*, Scytia, kr. 59, 144, 145, 147, 149, 157, 161, 170, 242, 350
- Scytia — patrz *Scythia*
- Scytowie — patrz *Scythae*
- Serdika, *Serdica*, ob. Sofia, m. 75, 111, 112, 118, 141, 190, 198, 201, 263, 265—269, 271, 315, 317, 333
- Seres*, *Serae*, l. 93
- Sicilia*, Sycylia, prow., w. 51—53, 56, 59, 60, 85
- Sicobotes*, l. 246
- Singidunum*, ob. Belgrad, m. 71
- Sirmium*, ob. Mitrovica, m. 74, 75, 77, 111, 265
- Siscia*, ob. Sisak, m. 46, 74—77, 80, 81, 85, 89, 90, 100, 108, 110—113, 118, 139, 141, 146, 163, 189—196, 199, 201, 257, 258, 262—266, 269—274, 279, 311, 312, 314—317, 319, 326, 332, 333

- Smyrna*, m. 194, 257
Sosibes, l. 246
Strasbourg, m. 282
Suevi, Swebowie, l. 138, 148, 197, 246, 329
 Swebowie — patrz *Suevi*
Sycylia — patrz *Sicilia*
Syene, Sjena, w. 38
Sylurowie, *Silures*, l. 134
Syria, *Syria*, kr., prow. 12, 37, 52, 53, 57, 59, 60, 85, 255
Syria Magna (*Syria Coele*) 59
Syria Phoenice 59
- Taifali*, l. 133
Taprobani vel *Taprobane*, Cejlon, w. 327
Tarent, *Tarentum*, m. 103
Thessaloniki, *Thessalonica*, m. 94
Thracas, l. 83, 93
Thracia, Tracja, prow. 52, 53, 55, 57, 59, 60, 70, 85, 116, 253
Thyle vel *Thule*, kr. 327
Tibur, ob. *Tivoli*, m. 58, 105
Ticinum, ob. *Pawia*, m. 102, 111, 112, 118, 141, 190, 195, 196, 200, 202, 263, 265, 266, 269—271, 274, 318
Tigris, Tygrys, rz. 43, 47, 48, 82—84, 143, 239, 244, 278, 349, 350
- Tracja — patrz *Thracia*
Trewir, *Augusta Treverorum*, m. 46, 112, 121, 191, 223, 225, 315, 322
Trypolis, *Tripolis*, ob. *Tarābulus esh-Shām*, m. 75, 81, 100, 246, 265, 266
Tusculum, m. 33
Tyber, *Tiberis*, rz. 44, 49, 50, 61, 85, 89, 94
 Tygrys — patrz *Tigris*
Tyne, *Tina*, rz. 49
- Ubiowie, *Ubii*, l. 78
Urbs — patrz *Roma*
- Vandali*, Wandalowie, l. 133, 264, 329
Varistae, l. 246
Victuali, l. 246
Volubilis, m. 156
- Wandalowie — patrz *Vandali*
Wiminacjum, *Viminacium*, ob. *Kostolac*, m. 71, 111, 121, 137, 146, 192, 254—259, 312
 Wschód — patrz *Oriens*
- Zatoka Perska 48, 304
- Żydzi — patrz *Iudei*

Indeks autorów i współtwórców nowożytnych

- A**
Abramowiczówna Zofia 361
Achard Guy 356, 360
Adam Richard 361
Adam Traute 213, 217, 370
Adams Colin 375, 403
Adriani Maurillo 95, 370
Agosti Giovanni 404
Ailloud Henri 361
Aleksin E. 11, 370
Alexandrescu-Vianu Maria 224, 370
- A**
Alföldi András (*Andreas*) 28, 29, 46, 47, 76—78, 80, 83, 100, 110, 112, 120, 147, 206, 220, 251, 252, 255, 258, 262, 263, 269, 278, 297, 301, 311, 312, 314, 317, 331, 363, 370, 371
Alföldi Maria Radnóti 29, 65, 152, 154, 179, 180, 208, 242, 312, 330, 363, 371
Alföldy Géza 246, 273, 274, 371
Allan John 382
Afram Michael 23, 138, 159, 166, 191, 250, 363, 413

- Amandry Michel 74, 75, 100, 101, 118,
 316, 364, 365, 369
 Amigues Suzanne 361
 Amiotti Gabriela 56, 224, 235, 371
 Amsterdamski Stefan 371
 Anderson Benedict 345, 371
 Ando Clifford 8, 185, 233, 297, 371
 André Jacques 355, 359, 360
 André Jean-Marie 25, 177, 297, 309,
 371
 Andrzejowski Jacek 390
 Angeli Bertinelli Maria Gabriella 143,
 152, 153, 158, 238, 240, 244, 371, 399
 de Angelis Francesco 386
 Arce Javier 240, 371
 Arnaldi Adelina 65, 371
 Arnaud Pascal 35, 301, 371, 372
 Arnaud-Lindet Marie-Pierre 355, 357,
 359
 Arslan Ermanno A. 14, 372
 Asmis E. 217, 372
 Astarita Maria Laura 217, 372
 Aubreton Robert 355
 Augé Christian 395
 Aujac Germaine 159, 327, 361, 372
 Austin N.J.E. 131, 372
 Auvray-Assayas Clara 380, 383, 384
 Ax Wilhelm 358
 Axer Jerzy 307, 372
 Axtell Harold L. 184, 185, 220, 222, 372
 Aymard Jacques 29, 106, 184, 187, 306,
 331, 372

B
 Babelon Ernest 33, 34, 363
 Babelon Jean 331, 372
 Baccari Maria Pia 385, 397
 Baehrens Aemilius 360
 Baillet Gaston 361
 Bakhoum Soheir 14, 54, 372
 Balaguer Anna M. 367
 Balbuza Katarzyna 29, 49, 98, 217, 236,
 240, 241, 245, 246, 252, 274, 286, 315,
 318, 329, 372
 Baldson J.P.V.D. 159, 372
 Ball Warwick 142, 156, 220, 372
 Balla Lajos 67, 372
 Baradez Jean 224, 372
 Barbero Alessandro 221, 372
 Barbulescu Mihai 44, 372
 Barden Dowling Melissa 213, 214, 217,
 219, 372
 Barini Concetta 236, 245, 372
 Barrandon Jean-Noël 79, 363
 Barrett John C. 385
 Bartoli Pietro Santi 7
 Bastien Jean-Luc 199, 372
 Bastien Pierre 23, 46, 78, 81, 100, 112,
 118, 120, 138, 141, 159, 191—193, 195,
 196, 200, 201, 209—211, 221, 223, 225,
 245, 252, 255, 259, 260, 264, 267, 270,
 278, 280, 301, 316, 318, 322, 333, 364,
 367, 373
 Baudrillart André 185, 373
 Bayet Jean 361
 Beard Mary 110, 199, 283, 373
 Beaujeu Jean 68, 98, 99, 187, 208, 306,
 331, 355, 356, 373
 Becatti Giovanni 15, 282, 373
 Behr Charles A. 355
 Bejaoui Fathi 35, 373
 Bekker-Nielsen Tonnes 385
 Belayche Nicole 373, 393, 409
 Bellesia Lorenzo 200, 210, 269, 364
 Bellezza Angela 250, 373
 Bellinger Alfred R. 28, 185, 373
 Belloni Gian Guido 16, 28, 47, 64, 66,
 69, 102, 158, 161, 164, 238, 276, 278,
 282, 283, 373
 Benndorf Otto 359
 Bennett Julian 142, 158, 238, 373
 Benoist Stéphane 29, 98, 103, 104, 107,
 109, 110, 113, 114, 117, 122, 126, 127,
 155, 156, 286, 373
 Béranger Jean 29, 105, 113, 118, 374
 Berdowski Piotr 389
 Bergemann Johannes 186, 374
 Berger Ludwig 372
 Berlincourt Marjorie Alkins 28, 185,
 373
 Bernareggi Ernesto 13, 158, 236, 238,
 374
 Berrens Stephan 251, 267, 332, 374
 Bersanetti Gastonne M. 116, 374
 Bertók Krisztina 371
 Bianchi Anna Gabriela 247, 374
 Bieber Margarete 186, 199, 374

- Bienkowski Piotr 8, 26, 50, 61, 62, 72, 110, 130, 160, 162—164, 234, 282, 374
- Birley Anthony R. 16, 49, 52, 54, 97, 98, 152, 153, 158, 187, 216, 217, 238, 244—246, 305, 374
- Birley Eric 16, 370, 374
- Blahaczek Beata 389
- Blamberg Jan Eric 236, 374
- Blanc Nicole 386, 394
- Blanchet Adrien 56, 142, 374
- Bland Roger 100, 364, 368
- Bleicken Jochen 309, 374
- Bloch Raymond 361, 400
- de Blois Lukas 9, 311, 332, 374, 378, 385, 396
- Błażejowski Artur 39, 374
- Boatwright Mary Talliaferro 98, 374
- Bodnarski Mitrofan Stefanovič 358, 360, 361
- Boeckhius Augustus 362
- Boksański Zbigniew 41, 346, 374
- Bonamente Giorgio 376, 378, 410, 411
- Bonfante Larissa 383
- Bonté Frédéric 315, 322, 366
- Bordenache Gabriella 224, 374
- Bornecque Henri 359
- Boruch Wojciech 216, 374
- Borzsaák S. 130, 374
- Bosio Luciano 35, 94, 374
- Bossu C. 65, 375
- Boulangier André 356
- Bourgeois Ariane 255, 375
- Bourgerie Abel 358, 360
- Brandt Hartwin 376
- Brandt Samuel 358
- Bratož Rajko 392
- Braund David C. 83, 375
- Braund P.A. 151, 152, 154—156, 241, 244, 375
- Bravo Benedetto 14, 375
- Bravo Paweł 408
- Bréguet Esther 356
- Brenot Claude 13, 59, 79, 107, 121, 280, 316, 363, 364, 375
- Breuninger Helga 410
- Brilliant Richard 27, 65, 103, 144, 152, 167, 218—220, 241, 246, 280, 282, 311, 317, 375
- Brizzi Giovanni 71, 375
- Brodersen Kai 33—35, 110, 375, 403
- Brooke Christopher Nugent Lawrence 378
- Brooks Ernest Walter 358
- Brożek Mieczysław 98, 358, 361, 375
- Bruggisser Philippe 210, 375
- Bruun Patrick 369, 407, 409
- Buffière Félix 355
- Buisson André 386, 394
- Bureth Paul 140, 141, 170, 252, 264, 270, 274, 286, 362
- Bürgin Paul 372
- Burnett Andrew 368, 369, 414
- Bursche Aleksander 13, 39, 155, 156, 375, 391
- Burstein Stanley M. 396
- Cagnat René 362
- Callebat Louis 361
- Callegher Bruno 196, 364
- Callu Jean-Pierre 14, 46, 194, 254, 357, 375
- Caló Levi Annalina 26, 35, 47, 48, 130, 161, 163, 167, 233, 237, 240, 268, 274, 281, 282, 330, 375, 393
- Campbell Brian 158, 238, 375
- Cappelli Remo 196, 265, 266, 375, 376
- Caprino Catia 43, 44, 167, 198, 203, 218, 376, 398
- Carandini Andrea 390, 409
- Carlot J.-P. 192, 260, 364
- Carrata Thomes Franco 245, 246, 376
- Carrié Jean-Michel 249, 376
- Carson Robert Andrew Glindinning 46, 79, 364, 376, 387, 407, 408, 413
- Cary Earnest 357
- Casevitz Michel 359
- Cassanelli Luciana 329, 376
- Casson Lionel 393
- Castagnoli Ferdinando 106, 376
- Catalano Pierangelo 407
- Ceau^eescu Petre 119, 376
- Cerfaux Lucien 331, 376
- Cesano Secondina Lorenza 94, 251, 364, 376
- Chambry Émile 358, 360
- Chamoux François 359

Champeaux Jacqueline 394
 Charbonneaux Jean 98, 376
 Charlesworth Martin Percival 182, 376
 Chassignet Martine 394
 Chastagnol André 114, 120, 148, 247,
 357, 376
 Chaumartin François-Régis 360
 Chaumont Marie-Louise 143, 144,
 152—154, 158, 238, 242, 244, 376
 Chausson François 54, 68, 376
 Chauvot Alain 41, 188, 376
 Cheung Ada 16, 376
 Chevallier Raymond 34, 44, 214, 376,
 382, 387, 394
 Chiron-Mrozowska Anita 332, 376
 Christ Franz 24, 25, 49, 83, 94, 287, 300,
 313, 376
 Christ Karl 28, 41, 130, 165, 233, 234,
 377
 Christol Michel 9, 28, 46, 62, 101, 107,
 113, 114, 116, 117, 120, 149, 156, 223,
 224, 242, 249, 254, 255, 310, 311, 313,
 364, 375, 377, 380, 397, 408
 Cichocka Helena 362
 Cichorius Conrad 43, 44, 198, 203, 214,
 215, 218, 219, 282, 377
 Cimma Maria Rosa 143, 151, 377
 Ciofu Valerian L. 60, 377
 Cizek Eugen 41, 65, 117, 120, 142, 153,
 224, 238, 303, 329, 332, 333, 377
 Classen Carl Joachim 182, 377
 Cohen Henri 22, 44, 46, 56, 57, 60, 71,
 73, 76, 118, 143, 148, 163, 201, 207, 215,
 220, 237, 241, 261, 264, 267, 272, 311—
 315, 317, 322, 323, 364, 413
 Cohoon James Wilfred 357
 Coleman Kathleen M. 358
 Colini Antonio Maria 376, 398
 Coltelloni-Trannoy Michèle 151, 378
 Combès Robert 222, 378
 Concia Anna 63—65, 378
 Condurachi Emile 187, 378
 Constans Léopold-Albert 356
 Cook Stanley Arthur 371
 Corbier Mireille 79, 221, 378
 Cordier Pierre 357
 Cosme Pierre 120, 378
 Cotta Ramosino Laura 301, 378

Cottam Sally 381
 Cotte Alexandre 101, 369
 Cotton Hannah 220, 378
 Coulston Jon C.N. 56, 60, 161, 164, 167,
 219, 234, 378
 Cousin Jean 356
 Cracco Ruggini Lellia 390, 409
 Crawford Michael H. 16, 364, 378, 414
 Crnobrnja Nikola A. 71, 364
 Croisille Jean-Michel 360, 395, 399
 Crusafont i Sabater M. 367
 Cumont François 35, 305, 378
 Cuntz Otto 34, 358
 Cytowska Maria 14, 16, 378
 Czarnecka Katarzyna 390
 Czerny Anna Ludwika 361
 Czubek Jan 359
 Czuj Jan 358

Ćwikliński Ludwik 358

Dagron Gilbert 157, 378
 Daguet Anne 332, 378
 Dahmen Karsten 138, 272, 364
 Daicovicu Hadrian 329, 378
 Damerau Paul 261, 378
 Dareggi Gianna 331, 378
 Daremberg Charles Victor 386
 di Dario Beniamino M. 267, 332, 378
 Dauge Yves Albert 10, 39, 40, 132, 148,
 157, 165—169, 175, 188, 265, 284, 285,
 329, 378
 Dąbrowa Edward 57, 83, 379, 388, 393
 De Kleijn Gerda 384, 386
 De Ranieri Cristina 28, 119, 306, 379
 De Romanis Federico 34, 379
 Degrassi Attilio 252, 265, 318, 362
 Dehnel Tadeusz Jan 407
 Delbrueck Richard 47, 76, 201, 317, 364
 Delfini Gabrielle 329, 376
 Demo Željko 365
 Demougeot Emilienne 26, 130, 167,
 231, 233, 249, 253, 273, 274, 284, 379
 Demougin Ségolène 381
 Deniaux Elisabeth 372, 396
 Depeyrot Georges 43, 44, 60, 162, 203,
 214, 230, 282, 348, 364, 379, 404, 413
 Desanges Jehan 360

- Desbordes Oliver 357, 401
 Desnier Jean-Luc 163, 379
 Dessau Hermann 362
 Deubner Ludwig 184, 185, 303, 379
 Devallet Georges 361
 Diehl Ernst 362
 Dietz Karl Heinz 379
 Dilke Oswald A.W. 33, 34, 379
 Dindorf Ludovicus 357, 358
 Dion Roger 300, 379
 Dmochowski Franciszek Ksawery 357
 Dobek-Ostrowska Bogusława 11, 379
 Dobiáš Josef 28, 45, 107, 202, 215, 216,
 218, 241, 379, 380
 Dodd Clement Harold 45, 48, 202, 216,
 244, 245, 380
 Dognini Cristiano 301, 378, 380
 Donati Angela 399
 Dorutiu-Boilă Emilia 235, 380
 Doyen Jean-Marc 28, 81, 255, 313, 364,
 365, 380
 Dressel Heinrich 23, 48, 69, 99, 103,
 106, 108, 115, 116, 118, 121, 135, 143,
 160, 161, 192, 193, 199, 206, 207, 209,
 222, 243, 249, 251, 278, 317, 365
 Drinkwater John F. 120, 380
 Dubuisson Michel 159, 165, 171, 380
 Duchesne Louis 362
 Dufraigne Pierre 29, 103, 104, 106—
 109, 111, 274, 356, 380
 Dulière Cécile 77, 98, 100, 380
 Duncan-Jones Richard 13, 65, 380
 Dupont M. 78, 223, 365
 Dürr Julius 52, 380
 Durry Marcel 27, 44, 66, 360, 380
 Dušanić Slobodan 67, 380
 Duval Noël 111, 380
 Duyrat Frédéric 395
 Dvornik Francis 29, 183, 297, 313, 380
- E**
 Eadie John 142, 380
 Edwards Catharine 94, 234, 373, 380,
 396
 Ehrhardt Ch.T.R. 16, 381
 Eisenhut Werner 184, 381
 Ejsmond Juljan 359
 Ekes Katarzyna 356
 Eliade Mircea 129, 381
- Elmer Georg 28, 78, 225, 274, 365, 381
 Enßlin Wilhelm 331, 381
 Erckell Harry 222, 381
 Ernout Alfred 360
 Estiot Sylviane 23, 28, 74, 75, 77, 80,
 81, 100, 102, 108, 110, 112, 118, 141,
 168, 189, 192, 193, 195, 196, 198, 200—
 202, 210, 211, 222, 254, 255, 263—270,
 280, 286, 315—317, 322, 326, 328, 333,
 365, 366, 381
 Étienne Robert 68, 381
- F**
 Fabiszak Teresa 363
 Fabre J. 359
 Falconer William Armistead 356
 Farinella Vincenzo 404
 Fayer Carla 95, 98, 381
 Fears Jesse Rufus 28, 182, 185, 203, 208,
 267, 300, 303, 313, 332, 381
 Febvre Lucien Paul Victor 84, 381
 Fell Martin 29, 65, 240, 381
 Ferris Iain M. 26, 134, 164, 167, 203,
 218, 219, 234, 254, 381
 Filliozat Jean 360
 Firpo Giulio 307, 381
 Fishwick Duncan 95, 381
 Fitz Jenö 46, 76, 381
 Fitzpatrick Andrew P. 385
 Flacelière Robert 360
 Florescu Florea Bobu 15, 44, 138, 162,
 167, 203, 224, 235, 282, 382
 Florescu Radu 224, 382
 Fontana M. José 378
 Fonti Daniella 329, 376
 Forgiarini Tullio 261, 382
 Forni Giovanni 37, 382
 Foss Clive 19, 52, 62, 65, 66, 74—77, 80,
 144, 152, 153, 225, 242, 284, 305, 382
 Fras Janina 11, 379
 Frazier Françoise 360
 Fredricksmeier E.A. 57, 382
 Freeman Philip 380
 Frei-Stolba Regula 304, 382
 Fréneaux René 49, 382
 Frère Henri 361
 Freyburger Gérard 98, 382
 Freyburger Marie-Laure — patrz Frey-
 burger-Galland Marie-Laure

- Freyburger-Galland Marie-Laure 357
Frézouls Edmond 71, 381, 382, 386, 394, 397, 410
Friesinger Herwig 379, 400, 406
Froehner Wilhelm 47, 134, 283, 366
Froidefond Christian 360
Fuchs Günter 33, 382
Fuhrmann Manfred 213, 217, 382
Funari Rodolphus 356
- G**
Gaden Anne 357
Gagé Jean 28, 76, 77, 98, 150—152, 154, 184, 185, 194, 208, 220—222, 226, 231, 238, 244, 282, 299, 304, 382, 383
Galinier Martin 15, 28, 43, 45, 67, 167, 383
Gallet de Santerre Hubert 360
Gambin M.Th. 327, 383
Gansinic Zofia 193, 224, 225, 246, 383
Garnsey Peter 65, 383
Garzón Blanco José Antonio 50, 54, 65, 68, 145, 160, 255, 383
Gatti G. 376, 398
Gaudemet Jean 41, 383
Gautier Georges 118, 192, 270, 316, 364, 366, 377, 380, 397
Gawlikowski Michał 156, 383
Geneviève Vincent 112, 366
Genevrier Marie-Louise 79, 383
Genvier Stéphane 192, 260, 366
Gergel Richard A. 234, 383
Gerhardt Thomas 386
von Gerkan Armin 187, 393
Gesche Helga 156, 383
Gherardini Maria 306, 383
Giard Jean-Baptiste 23, 266, 366
Giardina Andrea 390, 408, 409
Gilljam Hans J. 121, 192, 260, 366
Gisinger Friedrich 298, 383
Głabiński Stanisław 406
Gnecchi Francesco 13, 23, 46, 48, 50, 56, 60, 61, 69, 76—79, 95—97, 99—108, 110, 112, 113, 115, 116, 118, 121, 134—140, 143, 146, 150, 159—161, 163, 166, 167, 181, 185—187, 190—201, 206—209, 216, 222, 223, 229, 238, 241—245, 247—252, 254—258, 262, 264, 267, 269—273, 278, 283, 311, 312, 317, 318, 326, 333, 366, 383, 414
Göbl Robert 23, 46, 74—78, 80, 81, 96, 99, 100, 102, 108, 110, 112, 116, 117, 136, 137, 141, 146, 147, 154, 163, 168, 180, 187, 189, 191, 192, 194—196, 198—200, 202, 209, 220, 223, 254—259, 264—268, 278—280, 311, 312, 315, 328, 333, 334, 366, 383
Golias Marian 360
González Julián 153, 158, 238, 371, 384, 398
González-Conde Pilar 130, 236, 384
Gordon Elisabeth 15, 106, 218, 384
Gorini Giovanni 380
Gostar Nicolae 235, 384
Gómez Pallares Joan 378
Grabar André 130, 187, 234, 384
Grainger John D. 63, 65, 197, 384
Grandvallet Claire 311, 313, 384
Grant Michael 16, 52, 66, 118, 384
Gray William D. 241, 384
Gregory Andrew P. 27, 384
Gricourt Daniel 23, 74, 112, 113, 139, 163, 190, 192, 193, 201, 260, 266, 273, 274, 316, 319, 330, 333, 364, 366, 384
Gricourt Jean 142, 239, 366
Grimal Pierre 65, 216, 217, 245, 246, 357, 384
Gros Pierre 37, 157, 223, 361, 384, 387
Grosso Fulvio 208, 306, 384
Gruszka Piotr 360
Guarducci Margherita 331, 384
Guey Julien 153, 158, 215, 238, 384
Guillemin Anne Marie 360
Guiraud Charles 361
Gysen Philippe 28, 73, 75, 77, 99, 108, 112, 138, 141, 148, 163, 198, 201, 262, 264, 266, 269, 270, 280, 315, 316, 366, 367, 384
Gzella Stanisław 356
- H**
Hackens Tony 365, 373, 408
Hahn István 279, 384
Hajdukiewicz Leszek 360
Halfmann Helmut 52, 97, 107, 111, 120, 384
Halsberghe Gaston H. 332, 384

- Hamberg Gustaf 15, 104, 106, 154, 161, 167, 177, 199, 203, 214, 216, 218, 254, 384
 Hammer Seweryn 357, 359
 Hammerstein Notker 119, 385
 Hammond Mason 8, 208, 385
 Hannestad Lise 385
 Hannestad Niels 27, 63, 106, 132, 162, 167, 183, 203, 214, 219, 220, 235, 238, 240, 241, 246, 385
 Hanson W.S. 37, 385
 Harl Kenneth W. 13, 14, 101, 385
 Harley John Brian 379
 Hartmann Felix 10, 117, 385
 Hartmann Udo 386
 Hassall M.W.C. 134, 385
 Haszczyc Zygmunt 144, 153, 158, 242, 385
 Havas M. Laszlo 309, 385
 Hedlund Ragnar 185, 277, 284, 287, 385
 Heim François 29, 184, 213, 385
 Heinemann W. 360
 Hekster Olivier Joram 21, 229, 246, 248, 306, 331, 384, 385, 386
 Hellegouarc'h Joseph 357, 361
 Helm Rudolf 356
 Henig Martin 385
 Herzog-Hauser G. 332, 386
 Heurgon Jacques 361, 379
 Heuzé Philippe 359
 Hiernard Jean 16, 386
 Hilali Arbia 111, 386
 Hild Joseph-Antoine 184, 303, 386
 Hill George Francis 364
 Hill Philip Victor 52, 98, 142, 223, 239, 282, 303, 305, 367, 386
 Hinard François 357
 Hine Harry M. 309, 386
 Hingley Richard 130, 386
 Hollard Dominique 28, 78, 103, 112, 138, 191, 192, 210, 212, 223, 225, 260, 262, 272, 278, 315, 366, 367
 Hölscher Tonio 28, 102, 106, 132, 162, 166, 167, 183, 185, 186, 197, 212, 235, 245, 251, 274, 375, 386, 410
 Homo Léon 8, 167, 267, 329, 333, 386
 Houdart Jean-Louis 74, 386
 Howgego Christopher 14, 386
 Huet Valérie 383, 386, 402, 410
 Hüttl Willy 242, 386
 Huvelin Hélène 23, 28, 74, 99, 148, 192, 211, 255, 259, 262, 314, 364, 367, 377, 380, 386, 397
 Idczak Małgorzata 363
 Idoate Garcia Victor M. 222, 386
 Ierardi Michael 388, 393
 Iłski Kazimierz 335, 387, 397
 Iluk Jan 155, 387
 Imhof Max 208, 268, 287, 387
 Ingholt Harald 369
 Inglebert Hervé 37, 41, 387
 Irigoien Jean 360
 Irmscher Johannes 224, 387
 Isaac Benjamin H. 37—40, 286, 387
 Izaak H.J. 359, 361
 Izvorski Paweł 363
 Jaczynowska Maria 79, 95, 331, 387, 390, 392, 403
 Jal Paul 175, 357, 358, 361, 387
 Janiszewski Paweł 14, 16, 355, 356, 387, 405
 Janni Pietro 34, 387
 Jatta Michele 47, 50, 66, 68, 72, 79, 142, 143, 239, 387
 Jeanmaire Henri 331, 387
 Jędrkiewicz Edwin 355
 Joachimowicz Leon 360, 361
 Johne Klaus-Peter 246, 386, 387
 Johnston A.E.M. 34, 387
 Jones Arnold Hugh Martin 16, 387
 Jones Horace Leonard 361
 Jost Madelaine 359
 Jouffroy Hélène 381, 382, 386, 394, 397, 410
 Józefowicz Maria — patrz Józefowicz-Dzielska Maria
 Józefowicz-Dzielska Maria 183, 309, 387
 Juneaux Marcel 360
 Jurewicz Oktawiusz 357
 Kaczanowicz Wiesław 10, 11, 21, 27, 39, 46, 50, 51, 72, 74, 76—79, 87, 89,

- 98, 121, 122, 142, 150, 236, 253, 259,
265, 267, 269, 310, 318, 326, 332, 333,
388, 389
- Kaczanowski Piotr 390
- Kaerst Julius 298, 388
- Kaiser-Raiss Maria Regina 115, 118,
187, 208, 222, 307, 367
- Kamieńska Anna 359
- Kapera Zdzisław Jan 379, 398
- Kapossy Balázs 210, 368
- Karyłowski Tadeusz 361
- Kehne Peter 151, 388
- Kennedy David L. 375, 380, 409
- Kent J.P.C. 369
- Kerler Gerhard 242, 247, 250, 255, 263,
273, 274, 388
- Kettenhofen Erich 140, 155, 250, 264,
270, 286, 388
- Kienast Dietmar 80, 120, 216, 245, 252,
265, 274, 318, 388
- King Cathy E. 16, 23, 81, 189, 259, 368,
388
- Klein Richard 398
- Kleiner Fred S. 44, 388
- Kleinfeller G. 220, 388
- Klinger Witold 357
- Klose Johannes 40, 138, 151, 154, 241,
389
- Kluczek Agata Aleksandra 76, 79, 96,
98, 115, 118, 133, 187, 229, 263, 307,
348, 389
- Kneissl Peter 170, 286, 305, 331, 389
- Koch Carl 95, 389
- Koch Guntram 188, 389
- Koder Johannes 299, 389
- Koepfel Gerhard 15, 104, 106, 187, 199,
214, 218, 240, 389
- Koestermann Erich 359
- Kolb Frank 29, 221, 301, 389
- Kolendo Jerzy 10, 38, 39, 131, 138, 148,
149, 163, 359, 390
- Komnick Holger 96, 368
- Komornicka Anna Maria 359
- König Ingemar 78, 120, 390
- Konik Eugeniusz 151, 247, 356, 390
- Kopaliński Władysław 17, 390
- Kornatowski Wiktor 356, 358
- Kornemann Ernst 38, 40, 391
- Körner Christian 98, 146, 252, 310, 391
- Korus Kazimierz 360
- Kos Peter 365
- Kostuch Lucyna 405
- Kościółek Andrzej 361
- Kotula Tadeusz 9, 26, 27, 37, 79, 80, 88,
98, 119, 120, 130, 131, 133, 155, 156,
210, 221, 249, 261—265, 267, 269, 279,
315, 329, 332, 333, 388, 390, 391, 397,
410
- Kowalska Elżbieta 283, 391
- Kowalski Henryk 396
- Kraay Colin Mackennal 408
- Krawczuk Aleksander 357
- Krąkowski Kazimierz 406
- Kreucher Gerald 77, 97, 108, 318, 391
- Krötzl Christian 408
- Krókowski Jerzy 356
- Krueger Paulus 362
- Krzyżanowska Aleksandra 14, 156,
201, 368, 391
- Kubitschek Wilhelm 23, 34, 77, 94, 121,
333, 368, 392
- Kumaniecki Kazimierz 360, 362
- Kunderewicz Cezary 357
- Kunisz Andrzej 14, 16, 17, 21, 390—
392, 403, 410
- Kuntić-Makvić Bruna 72, 392
- Künzl Ernst 193, 199, 223, 246, 392
- La Regina Adriano 404
- La Rocca Eugenio 234, 392
- de Labriolle Pierre 358
- Lacombrade Christian 358
- Laconi Sonia 184, 208, 268, 392
- Lacour-Gayet Georges 242, 392
- Laederich Pierre 37, 83, 84, 154, 158,
392
- Lafaurie Jean 13, 46, 79, 212, 272, 314,
368, 392
- Lafaye Georges 356, 359
- Lallemant Jacqueline 255, 368
- Lambrechts Pierre 244, 392
- Lambrino Scarlat 68, 392
- Lammert Friedrich 253, 392
- Lascu Nicolas 73, 392
- Lasserre François 361
- Latte Kurt 185, 392

- Laude Maximilien-Grégory 153, 155, 156, 393
 Laurence Ray 375, 403
 Le Bohec Yann 39, 117, 393
 Le Bonniec Henri 359, 360
 Le Gall Joël 61, 393
 Le Glay Marcel 9, 393
 Le Roux Patrick 61, 66, 234, 299, 393
 Leclercq P. 192, 260, 364
 Lecoq Anne-Marie 35, 393
 Lefevre Georges 223, 368
 Legrand Philippe Ernest 357
 Lehman Karl F.W. 250, 393
 Lehnen Joachim 107, 112, 114, 393
 Lepper Francis Alfred 153, 238, 393
 Lessing Carolus 225, 300, 393
 Lesueur Roger 361
 Leśniak Kazimierz 356, 358
 Levi Annalina — patrz Caló Levi Annalina
 Levi Mario Attilio 35, 393
 Levick Barbara 16, 393
 Lewandowski Ignacy 14, 16, 355, 357, 393
 Lichocka Barbara 115, 251, 301, 393
 Lightfoot C.S. 238, 393
 Lindsay Wallace Martin 358
 Liou-Gille Bernadette 193, 393
 Lippold Adolf 250, 393
 Liverani Paolo 246, 393
 Lo Cascio Elio 38, 63, 65, 393
 Lob Marcel 356
 L'Orange Hans Peter 29, 103, 187, 210, 211, 332, 393
 Loriot Xavier 13, 59, 74, 99, 107, 121, 155, 211, 250, 367, 368, 375, 386, 393, 394
 Luiselli Bruno 404, 407, 411
 Luttwak Edward Nicolas 155, 394

Ładomirski Andrzej 156, 388, 391, 392, 397
 Łanowski Jerzy 357
 Łukaszewicz Adam 384, 408

Mac Mullen Ramsay 221, 394
 Macdermot B.C. 220, 394
 Macinnes Lesley 385

 Madyda Władysław 355, 358, 361
 Maggi Stephano 106, 394
 Magnaguti Alessandro Giacomo 52, 394
 Mairat Jérôme 194, 262, 368
 Majewski Kazimierz 40, 394
 Malissard Alain 15, 43, 394
 Manders Erika 229, 386
 Mann John Cecil 83, 394
 Manni Eugenio 120, 254, 394
 Manns Fritz 100, 267, 368
 Marache René 356
 Marasco Gabriele 14, 374, 394
 Marcadé Jean 359
 Maricq André 240, 362, 394
 Martin Jean-Pierre 11, 58, 98, 182, 194, 206, 208, 266, 306, 310, 331, 332, 394
 Martini Rodolfo 365, 368
 Marwood Martin A. 303, 394
 Mastino Attilio 24, 25, 77, 300, 301, 304, 305, 307, 308, 310, 312, 313, 316, 319—321, 328, 331, 332, 394
 Mattern Susan P. 132, 159, 166, 394
 Mattingly Harold 23, 49, 52, 54, 65, 66, 101, 182, 193, 206, 244, 246, 277, 303, 322, 364, 369, 382, 395, 413, 414
 Mayer Marc 378
 Mazon Paul 357
 Mączyńska Magdalena 163, 390
 McCormick Michael 29, 179, 395
 Meadows Karen 381
 Meissonnier J. 101, 368
 Mellor Ronald 94, 95, 98, 395
 Melmoux Jean 49, 395
 Meloni Piero 273, 274, 333, 395
 Merlin Alfred 63—65, 395
 Merten Elke W. 329, 395
 Metcalf William E. 14, 395
 Méthy Nicole 15, 25, 50—52, 55, 57—59, 62—66, 69, 91, 95, 96, 98, 105, 127, 142, 143, 145, 206, 303, 305—307, 321—323, 335—337, 395, 396
 Meyerson P. 36, 37, 396
 Michon S. 79, 368
 Mielczarek Mariusz 391
 Migliorati Guido 47, 132, 153, 396
 Migne Jacques Paul 355

- Mikocki Tomasz 17, 77, 100, 178, 181,
 214, 396
 Mikołajczyk Ireneusz 361
 Mikołajtis Józef 360
 Milani Luigi Adriano 23, 368
 Miles Richard 111, 396
 Millar Fergus 111, 156, 396
 Miniconi Pierre 361
 Mitchell Stephen 388
 Mitrea Bucur 252, 396
 Moine N. 106, 396
 Molin Michel 329, 396, 398, 401
 Mols S.T.A.M. 98, 396
 Mommsen Theodor (Theodorus) 338,
 356, 358, 362, 396
 Monat Pierre 357
 Morawiecki Lesław 12, 16, 182, 197,
 213, 303, 304, 396
 Morgan Gwyn M. 297, 304, 332, 396
 Mortureux Bernard 217, 396
 Mouchmov Nikola A. 202, 265, 267,
 368
 Mowat Robert 76, 121, 396, 397
 Mrozek Stanisław 11, 15, 97, 397
 Mrozewicz Leszek 9, 39, 311, 363, 372,
 397, 409
 Mueller Lucianus 356
 Müllerus Carolus 355, 358
 Munby Julian 385
 Muñoz Antonio 98, 397
 Mynors Roger Aubrey Baskerville 359

 Naas Valérie 66, 298, 397
 Nadel Benjamin 151, 397
 Naster Paul 56, 142, 397
 Nawotka Krzysztof 360, 374, 389, 390,
 403
 Nemo Philippe 11, 130, 166, 183, 397
 Nicolet Claude 34, 35, 51, 113, 131,
 234, 246, 300, 322, 397
 Niemirska-Pliszczyńska Janina 359,
 361
 Nilsson Martin P. 98, 397
 Nista Leila 58, 397
 Nock Arthur Darby 331, 397
 Nony Daniel 13, 59, 99, 115, 197, 259,
 332, 375, 394, 397
 Noreña Carlos F. 29, 182, 229, 348, 397

 Nourisson Didier 400
 Nowakowski Wojciech 391, 403
 Nowosielska Wanda 356
 Noy David 41, 397

 Oberländer Ernest 102, 132, 236, 397
 Ociepka Beata 11, 379
 Okulicz-Kozaryn Jerzy 403
 Olajos Tézéz 224, 398
 Ołędzki Marek 131, 152, 398
 Oliva Pavel 246, 398
 Olko Justyna 372
 Olszewski Lechosław 409, 410
 Oltean Ioana A. 67, 398
 Oltramare Paul 360
 Önnarfors Alf 359
 Oppermann Manfred 187, 398
 Opreatu Coriolan 214, 398
 Ostrowski Janusz A. 8, 10, 11, 26, 27,
 43, 46—48, 50, 56, 61, 63, 69, 72, 76,
 84, 86, 110, 142, 144, 161, 162, 203, 215,
 218, 234, 237, 282, 398

 Pachoński Jan 402
 Palagia Olga 331, 398
 Pallottino Massimo 167, 376, 398
 Pałuchowski Adam 374, 389, 390
 Panic Idzi 389
 Panvini Rosati Franco 16, 98, 398
 Papaefthymiou Eleni 52, 57, 162, 398
 Parczewski Michał 390
 Paribeni Roberto 153, 238, 398
 Parisi Presicce Claudio 110, 398
 Parsi Blanche 8, 398
 Paschoud François 221, 269, 273, 307,
 327, 329, 357, 362, 375, 378, 380, 398,
 399, 410
 Patoń Stanisław 360
 Paul George M. 388, 393
 Pavan Massimiliano 98, 399
 Pavis d'Escurac Henriette 98, 399
 Pawlaczyk Anna 360
 Pawlak Małgorzata 374, 389, 390
 Payne Robert 193, 399
 Peachin Michael 170, 286, 399
 Pegan Efrem 74, 141, 201, 270, 317, 399
 Pelletier André 358
 Pelletier M. 372, 383

- Pensa Marina 33, 98, 399
 Pensabene Patrizio 404, 407, 411
 Pera Rossella 26, 98, 130, 134, 158, 213, 217, 219, 233, 238, 282, 399
 Perassi Claudia 33, 98, 326, 399
 Pérez Christine 17, 27, 233, 246, 342, 399
 Perret Jacques 361
 Perret Louis 305, 399
 Perrin Yves 27, 41, 399, 400
 Petit Paul 8, 336, 400
 Petit Thierry 400
 Petolescu Constantin C. 67, 400
 Petschenig Michael 355
 Pfisterer Matthias 23, 400
 Pflaum Hans-Georg 8, 9, 81, 112, 190, 210, 264, 269, 271, 304, 315, 326, 368, 400
 Picard Gilbert Charles 28, 62, 105, 119, 148, 162, 167, 168, 184, 188, 194, 197, 198, 202, 206, 208, 224, 225, 235, 241, 244—246, 250, 254, 284, 285, 288, 400
 Pichlmayr Franciscus 357
 Pick Behrendt 71, 368
 Piganiol André 37, 400
 Pink Karl 23, 48, 97, 108, 110, 113, 116, 138, 139, 163, 167, 190, 192, 193, 200, 201, 209, 222, 251, 269—274, 278, 283, 318, 319, 333, 369
 Piotrowicz Ludwik 9, 54, 55, 355, 357, 400
 Piraino Maria Teresa 378
 Pirson Felix 167, 400
 Piso Ioan 67, 400
 Pitts Lynn F. 138, 151, 400
 Płóciennik Tomasz 359, 390
 Podbielski Henryk 359
 Pohl Walter 164, 400
 Poignault Rémy 219, 244, 400
 Polverini Leandro 14, 279, 400
 Poma Gabriella 146, 310, 400
 Pomorski Jan 19, 400
 Poncelet Camille 102, 192, 260, 369
 Ponchont Max 358
 Pond Edward Augustine 15, 316, 400
 Poole Reginald Stuart 413
 Popescu Grigore Arbore 45, 372, 382, 397, 400
 Popławski Mieczysław S. 133, 400
 Popowski Remigiusz 359
 Portalupi Felicita 359
 Potter David S. 38, 156, 240, 400, 401
 Poulloux Jean 359
 Pratt Kenneth J. 95, 401
 Préchac François 360
 Preda Constantin 242, 252, 401
 Price Martin 368, 393
 Prieur Michel 71, 100, 191, 192, 312, 322, 369
 Prokopiuk Jerzy 409
 Prontera Francesco 34, 401
 Przychocki Gustaw 359
 Pudill Rainer 52, 401
 Puech Aimé 358
 Pugliese Carratelli Giovanni 379, 401
 Puk Marlena 359
 Quasthoff Uta M. 41, 401
 Quercioli Mauro 329, 401
 Quet Marie-Henriette 28, 160, 219, 244, 331, 377, 401
 Quirini-Popławska Danuta 398
 Radożycki Jan 358
 Rankow N.B. 131, 372
 Ratti Edoardo 95, 309, 401
 Ratti Stéphane 120, 307, 333, 357, 401
 Reekmans Louis 117, 401
 Reiter Marian 359
 Rémondon Roger 336, 401
 Rémy Bernard 9, 59, 99, 101, 134, 144, 145, 152, 242, 369, 401
 Rendić-Miočević Duje 43, 76, 401
 Reynolds Joice Maire 362
 Ricci Cecilia 41, 401
 Riccobono Salvatore 362
 Richard François 49, 401
 Richard Jean-Claude 240, 401
 Richier Olivier 44, 132, 158, 236, 238, 401
 Richter F. 95, 401
 Rich John 375
 Riese Alexander 357—359
 Righini Raffaello 132, 401
 Ripollès Pere Pau 367, 369
 Rizzi F. Paolo 378

- Robert Renaud 167, 402
 Robertson Anne S. 23, 369, 414
 Robertson Donald Struan 355
 Robinson Edward Stanley Gotch 382
 Rocha-Pereira Maria Helena 359
 Rochette Bruno 95, 402
 Rodak Magdalena 381
 Rodak Paweł 381
 Roddaz Jean-Michel 357
 Rodríguez-Almeida Emilio 35, 93, 402
 Rodriguez Gonzáles Julio 253, 402
 Rohde Theodor 267, 369
 Romain Y. 407
 Romanelli Pietro 376, 398
 Romm James S. 298, 327, 402
 Roos A.G. 355, 357
 Roscher Wilhelm Heinrich 414
 Rösger Alfons 24, 25, 300, 327, 402
 Ross Steven K. 153, 155, 156, 402
 Rossi Lino 15, 43—45, 57, 60, 132, 162,
 202, 224, 277, 282, 402
 Rostovtzeff Michael I. 250, 402
 Rościcki Stanisław 403
 Rousselle Aline 249, 376, 383, 406
 Ruchniewicz Krzysztof 388, 391
 Ruysschaert José 106, 187, 217, 218,
 402
 Rykaczewski Erazm Edward 356
 Ryszewska Katarzyna 405
- Sadurska Anna 162, 329, 402
 Saglio Edmond 386
 de Saint-Denis Eugène 360, 361
 Sajkowski Ryszard 396
 Salamon Maciej 14, 75, 111, 221, 261,
 379, 398, 402, 403
 Salmon Pierre 159, 166, 403
 Salway Benet 34, 35, 94, 403
 Sapelli Marina 61, 397, 398, 403
 Sarnowski Tadeusz 39, 403
 Sartre Maurice 111, 152, 153, 156, 239,
 403
 Saunders Randall Titus 263, 315, 329,
 403
 Sauron Gilles 37, 387
 Savio Adriano 121, 403
 Sawiński Paweł 363
 Scardigli Barbara 261, 304, 403
- Schachinger Ursula 52, 403
 Scheers Simone 374
 Schehl H. 242, 403
 Scheid John 383, 386, 402, 410
 Scheidel Walter 65, 403
 Scheiper Renate 132, 403
 Scheithauer Andrea 285, 332, 403
 Schenkel Carolus 359
 Schettino Maria Teresa 217, 404
 Schilling Robert 359, 360
 Schindler-Horstkotte Gudrun 65, 132,
 216, 404
 Schippmann Klaus 238, 245, 250, 255,
 404
 Schlachter Alois 101, 301, 332, 404
 Schlemmers Carl 253, 404
 Schmid Elizabeth 372
 Schmidt Johanna 322, 404
 Schmidt-Dick Franziska 101, 185, 369
 Schmitt Laurent 71, 79, 80, 100, 143,
 191, 192, 243, 312, 322, 369, 404
 Schmitt Marcelo Tilman 67, 236, 238,
 245, 246, 248, 404
 Schnayder Jerzy 358
 Schneider Rolf Michael 160, 234, 240,
 404
 Schulte Bernhard 23, 46, 78—80, 96,
 112, 120, 121, 137, 159, 167, 191, 192,
 196, 197, 200, 209, 212, 220, 221, 223,
 259—261, 271, 272, 314, 329, 369, 414
 Schulzki Heinz-Joachim 23, 46, 78, 137,
 138, 159, 168, 191, 192, 194, 196, 209,
 212, 223, 259—261, 280, 314, 323, 370,
 414
 Schwarte Karl-Heinz 303, 404
 Schwartz Jacques 37, 52, 404
 Scott Ryberg Inez 15, 101, 104, 106,
 154, 184, 186, 199, 215, 216, 218, 251,
 278, 404
 Scott Sarah 381
 Sebesta Judith Lynn 383
 Seelentag Gunnar 29, 65, 240, 404
 Seston William 184, 333, 404
 Settis Salvatore 15, 93, 214, 282, 404
 Seyfarth Wolfgang 355
 Sherk Robert K. 35, 132, 404
 Sherwin-White Adrian Nicholas 164,
 404

- Shipley Graham 375
 Shotter David C.A. 63, 115, 197, 404
 Siena Ester 250, 405
 Sieferle Rolf Peter 410
 Silberman A. 360
 Simon Erika 65, 104, 162, 405
 Siniscalco Paolo 407
 Sinko Tadeusz 355, 357
 Sitlington Sterrett John Robert 361
 Skowronek Stefan 14, 405
 Skutsch Otto 355
 Slootjes Daniëlle 384, 386
 Słapek Dariusz 188, 307, 405
 Smadja Elisabeth 185, 405
 Smith Federica 33, 405
 Sordi Marta 371, 373, 379, 381, 382,
 385, 396, 400, 404, 408, 411
 Sotgiu Giovanna 333, 405
 Sotinel Claire 111, 405
 Soubiran Jean 361
 Speidel Michael P. 138, 248, 282, 405
 Stabryła Stanisław 359, 361
 Stähler Klaus 246, 405
 Staszewski Jacek 388, 391
 Stebnicka Katarzyna 355, 356
 Stefan Alexandre Simon 56, 60, 67, 162,
 214, 405
 Steuding Hermann 222, 405
 Stolte Bernardus Hendrikus 220, 405
 Storch Rudolph H. 28, 65, 179, 208,
 209, 222, 228, 229, 277, 287, 289, 405
 Stössl F. 303, 405
 Strack Paul L. 22, 27, 43, 47, 49, 50,
 52—54, 56, 57, 59—61, 64, 66—69,
 97—100, 102—105, 115, 121, 134,
 139, 140, 142—146, 150, 152, 153, 158,
 160—162, 182, 186, 189, 196, 198, 203,
 206, 207, 215, 222, 237—242, 277, 282,
 301—303, 305, 370, 414
 Strobel Karl 69, 236, 244, 405
 Stroheker Karl Friedrich 242, 405
 Strzelczyk Jerzy 261, 405
 Strzelecki Władysław 359
 Sturminger Alfred 11, 405
 Suski Robert 150, 263, 264, 267, 286,
 315, 329, 333, 405, 406
 Sutherland Carol Humphrey Vivian 16,
 213, 369, 387, 406, 407, 414
 Swain Simon 156, 406
 Swoboda Erich 152, 242, 406
 Sydenham Edward Allen 52, 54, 65,
 244, 284, 303, 322, 369, 395, 406
 Syme Ronald 8, 71, 242, 406
 Szaivert Wolfgang 23, 28, 45, 48, 61,
 64, 69, 70, 102, 103, 105—107, 115, 118,
 132, 135, 136, 139, 143, 144, 146, 148,
 150, 152, 160, 166, 167, 187, 191, 196—
 199, 202, 206—208, 215—217, 222,
 243—249, 306, 307, 370, 406, 414
 Szarmach Marian 183, 406
 Szelest Hanna 14, 16, 93, 357, 378, 406
 Szidat Joachim 380
 Sztajerman Elena Michailovna 221,
 406
 Sztumski Janusz 11, 406
 Szumańska-Grossowa Hanna 410
 Śladkowski Wiesław 396
 Śnieżewski Stanisław A. 276, 280, 356,
 406
 Świderkówna Anna 356, 359
 Tabarroni G. 301, 406
 Taeger Fritz 304, 331, 333, 406
 Talbert Richard J.A. 403
 Tandoi Vincenzo 246, 406
 Taylor Lily Ross 95, 406
 Teixidor Javier 155, 406
 Temporini Hildegard 413
 Thebert Y. 37, 406
 Thilo Georgius 361
 Thollard Patrick 169, 406
 Thomson James Oliver 34, 406
 Thomson Oliver 11, 406
 Thornton M.K. 52, 406
 Thulin [?] 303, 406
 Thiry Jean-Claude 265, 370
 Thys Michel 79, 407
 Timonen Asko 408
 Tomasi Tomaso 68, 407
 Tondriau Julien 331, 376
 Topolski Jerzy 19, 401, 407
 Torbágyi Melinda 371
 Tortorella Stefano 234, 407
 Toutain Jules 185, 407
 Toynbee Arnold J. 212, 213, 279, 407

- Toynbee Jocelyn Mary Catherine 13, 16, 26, 43, 44, 47—52, 54—57, 59—66, 68, 69, 72, 73, 77, 79, 100, 134, 142, 143, 145, 161, 162, 200, 238, 245, 274, 284, 305, 317, 318, 322, 370, 407
- Trannoy A.I. 358
- Trolle Larsen Mogens 385
- Trousset Pol 36, 37, 407
- Trzaska-Richter Christine 165, 407
- Trzcionkowski Lech 360
- Turcan Robert 95, 98, 106, 119, 120, 187, 188, 212, 215, 218, 254, 285, 313, 331—333, 407
- Tyszkiewicz Jakub 388, 391
- Tyszkiewicz Lech A. 132, 299, 407
- Urso Gian Paolo 375
- Vallette Paul 355
- Van Buren Albert William 99, 407
- Van Heesch Johan 210, 370
- Van Sickle C.E. 267, 407
- Van't Dack Edmond 270, 407
- Vance Rae J. 94, 407
- Vann Fowler Albert 407
- Vannier François 309, 407
- Vanotti Gabriella 300, 408
- Vermeeren Thierry 171, 408
- Vermeule Cornelius Clarkson 17, 98, 101, 182, 191, 211, 408
- Versnel Henk S. 109, 245, 408
- Veyne Paul 41, 65, 104, 408
- Vidman Ladislaus 362
- Viereck Paul 355
- Vigourt Annie 377
- Viljamaa Toivo 214, 408
- Villeneuve François 358
- Vismara Novella 365, 368
- di Vita-Evrard Ginette 332, 408
- Vitucci Giovanni 77, 408
- Voetter Otto 46, 76, 77, 370
- Vogt Joseph 14, 24, 25, 194, 237, 239, 242, 254, 297, 299, 300, 312, 313, 370, 408
- Voisin Jean-Louis 282, 408
- Volpilhac Pierre 359
- Vulić N. 329, 408
- Vulpe Radu 162, 164, 167, 219, 224, 329, 408
- Wagenvoort Hendrik 222, 408
- Walentowski Sabine 242, 409
- Wallace-Hadrill Andrew 182, 234, 409
- Wallach Luitpold 404
- Waltz René 360
- Wanatowicz Maria Wanda 389
- Wandowski Henryk 409
- Ward Perkins John Bryan 362
- Watson Alaric 79, 100, 119, 120, 212, 263, 267, 268, 315, 332, 409
- Webb Percy H. 312, 369
- Weber Ekkehard 35, 94, 409
- Weber Max 12, 409
- Weber Wilhelm 52, 54, 152, 241, 409
- Webster Jane 381
- Weder Markus R. 23, 326, 370
- Weinstock Stefan 287, 409
- Wejland Andrzej Paweł 41, 409
- Wesołowska Elżbieta 359, 361
- White Hugh G. Evelyn 356
- Whittaker Charles R. 36—39, 145, 357, 409
- Wickert Lothar 77, 409
- Wiedemann Thomas 188, 409
- Wielowiejski Jerzy 38, 39, 42, 131, 409
- Wiesehöfer Josef 404
- Will Wolfgang 151, 409
- Winkler Iudita 44, 60, 66, 71—73, 161, 409
- Winkler Lorenz 81, 303, 409
- Wipszycka Ewa 14, 18, 362, 375, 387, 391, 405, 409
- Wirth Gerhard 357
- Wissowa Georg 99, 184, 303, 409, 414
- Wistrand Erik Karl 222, 409
- Wiśniewski Robert 374, 405
- de Witte Jean 314, 409
- Wojciechowska Agnieszka 374, 389, 390
- Wolski Józef 9, 49, 143, 150, 158, 238, 299, 357, 361, 390—392, 403, 410
- Wolters Reinhard 135, 410
- Woodhead Arthur Geoffrey 363
- Woodward David 379
- Woolf Greg 94, 373, 380, 396

Worthington Ian 382
Woytek Bernhard 67, 410
Wójcik Andrzej 359
Wroth Warwick 364
Wrzesiński Wojciech 388, 391
Wrzosek Wojciech 19, 410
Wuilleumier Pierre 356

Yonge David 117, 410
Yourcenar Marguerite 353, 410

Zaccaria Claudio 100, 258, 410
Zadoks A.N. 16, 410
Zalewska-Lorkiewicz Katarzyna 33,
410
Zanker Paul 27, 167, 233, 254, 282, 303,
326, 410
Zanzarri Paola 117, 410
Zawadzka Irena 360

Zawadzki Stefan 410
Zawadzki Tadeusz 72, 279, 360, 406,
410
Zecchini Giuseppe 11, 38, 49, 329,
411
Zehnacker Hubert 360
Zielińska Alicja 362
Zimmermann Martin 117, 411
Ziolkowski Adam — patrz Ziółkowski
Adam
Ziółkowski Adam 9, 83, 117, 155, 199,
411
Zisa Antonella Daniela 130, 411
Zmajić B. 67, 411
Zwikker W. 43, 106, 132, 198, 202, 216,
218, 411
Zwolski Edward 145, 358, 361, 411

Żmudziński Mateusz 45, 411

Agata Aleksandra Kluczek

VNDIQVE VICTORES

The image of the Roman rule over the world
in the minting of the Golden Age of the Antonine dynasty
and the times of 3rd century crisis —
a comparative study

S u m m a r y

The work is devoted to the images of the Roman emperor's power, its thematic background being the idea of the Roman rule over the world. The work aims to define the scope within which the very idea was functions, and the way it was developed in the imperial propaganda of the Golden Age of the Antonine dynasty and the times of the 3rd century crisis, as well as a comparison of the image of the Roman control over the world promoted in these two epochs, it constituting the most important aim.

The research task formulated in this way influences the fundamental basis of the analysis, it being the numismatic sources. Imperial coins had a special impact on the transmission of ideological information and motives in the Roman Empire. Besides, it is merely the imperial coins that constitute a homogeneous group of research exploration for the two epochs and allow for the formation of a common and identical basis of inference. A disproportion of quantity and quality of other source materials causes the situation in which an attempt to compare any of the propaganda motives in the very periods of time, based on the analysis of other sources such as ancient literature, epigraphics, monumental art — which fulfill the requirement of complementariness only for one at the epochs and are too few for the other one, is doomed to be fruitless. Nevertheless, the references to both of them will show the location and understanding of some ideas in the Roman tradition, as well as update and explain or confirm what derives from the research on the imperial coins, them being primary for the issue in question.

The work consists of two parts. The attention is paid to three categories, i.e.: Imperium Romanum, the world of Barbarians and the emperor, though they do not strictly correspond to particular chapters. The first part entitled "*Imago mundi*". *The Roman and the Barbarian worlds in numismatic sources* attempts to reconstruct *imago mundi* or the structure of the world deriving from the monetary images. It is composed of three chapters.

The chapter *Imperium Romanum: fines, provinciae* discusses the borders and structure of the Roman state from a “geographical” perspective. It gives information on a poor presentation of the Roman borders in the imperial propaganda. It also provides a map of the Roman Empire which can be portrayed as a mosaic consisting of various details: provinces, lands, towns, rivers or as a sum of some important areas. It indicates the role of an emperor in this whole as outlined in the propaganda on the basis of the monetary issues reflecting “provinces”.

The chapter *Imperium Romanum: Roma* depicts references in minting to Rome/*Urbs*, which was the germ of the world empire, as well as the way the Rome motive was connected with the subject of Roman victories over alien peoples. The subject of analysis is also the issue of legitimization of the emperor’s power. Thus, the deliberations show the sense and scope of Rome being treated by propaganda as *caput mundi* and *sedes imperii*. The very notions are treated in a geographical, but above all, metaphorical way. The former, *caput mundi*, concerns the primacy of Rome on a given territorial whole, the latter, *sedes imperii*, expresses the relationships between Rome and the ruler holding of *imperium*. The issues are outlined against the background the changes appearing in the Roman Empire and manifesting themselves in the discount of Rome’s political role in favour of provincial centres.

The chapter *Alter orbis* presents a general structure and characteristic of the Barbarian world as read out from the images on the imperial coins. It deals with such issues as giving names to Barbarian tribes and peoples, the political organization of the Barbarians, the cultural diversification of those inhabiting the Barbarian world, a stereotypical picture of a northern and eastern Barbarian. Also, it considers the nature of the relationship between the Barbarians and Romans: in the imperial propaganda it was defined by *victoria Romana* slogans, concerning mainly war confrontations, as well as *rex datus* slogans, in which case it refers to “peaceful” relations. The evolution of the representations of Barbarians in the imperial minting, from historical to abstract ones, is also discussed here.

The second part of the work “*Gentium victor orbisque possessor*”. *The elements of the myth of a victorious emperor in the monetary images* is devoted to selected aspects of the myth of the world’s ruler. The motives that are related to Roman’s superiority over alien peoples clarify the methods of becoming the lord of the world, them being fight and victory, as well as define an array of qualities of the one who is the ruler of the world, and his aspirations for a common domination. This part is constructed of three chapters.

The chapter *Virtutes Augusti* concerns an ideological image of the Roman ruler who becomes the lord of the world thanks to his divine virtues and as a result of his war actions and achievements. The basic premise of the analysis is the presence of the motive of a Barbarian or its equivalent in the monetary iconography. According to this criterion the superiority and control of a Roman-emperor over the inhabitants of the extra-Roman world are presented through several virtues such as: *virtus Augusti*, *victoria Augusti*, *clementia Augusti* and *felicitas Augusti*.

The chapter *Undique victores — ubique barbari* concerns various semantic fields in which the Barbarian motive which was the function of a victorious ruler myth appeared in the iconography of coins. They are subjected to the three main issues: fight, submission and dominance while the image of the victorious emperor can be placed on two levels: the theatre of the victories over the external enemies and the theatre of the political advantage over the neighbouring countries; and the spheres

of life in which the power of the winner is realized. The creation of an emperor as the lord of the world is presented here in its dynamic dimension, i.e. in the course of becoming the ruler of the (whole) world, not just remaining the head of the Roman state. The Roman control over the world can only be realized in action, mainly in the armed fight.

The chapter *Rector orbis* concerns the extent of the Roman emperor's world control, defined by such notions as: *orbis (terrarum)* and *genus humanum*. These are set in a wide semantic field. They do not denote a definite area or a real territory, but are always subordinate to ideological-political reasons and can be understood as the Roman world or as the whole world. It allows for placing the issue of rule over the world in the sphere of reality or abstraction. Also, it shows the development of the thought of the Roman control over the world in the ideology of the Roman emperor's power, and attempts to explain the origin of an increasing popularity of the subject-matter in question.

The work distinguishes thematic groups of the representations on the imperial coins which reflect the image of the Roman rule over the world. In the propagandist *imago mundi* the world is divided into two parts. One of them is structured by what is Roman: the Roman Empire, its lands, provinces, towns, and Rome/*Urbs* as the first centre among them. It is complemented in its *imago mundi* with what belongs to the other element, that is the world of Barbarians. Its image is created by, among others, those lands, peoples, tribes, small countries and countries the Romans fought with. On a narrow margin of the map of the outside world, formed in this way, remain the lands inhabited by Barbarians who, came to terms with the Romans, respecting their primacy and power. The axis of division between Imperium Romanum and the world of Barbarians is an ideological border. It stems from the permanent image of the Romans' superiority over Barbarians and the idea of *victoria*, fundamental for defining their relations. Barbarians, however, in hierarchy, are higher than the Romans. The alien world, "Barbarian" in the imperial propaganda, does not function independently. It exists only in order to make the Romans win over its inhabitants and subordinate them, and derives from the monetary images only as a product of the current political situation concerning the Roman state. The world of Barbarians "comes into being" as a result of the Romans' activity. Even though the Romans' war deeds and victories have only a symbolic, and not real dimension, they condition *sine qua non* the existence of the world of Barbarians. On the other hand, the Roman world "exists". Its existence is "passive" in nature as compared to the origin of the world of Barbarians which manifests itself in the propaganda only as a result of the Romans' "activity". It generates the problem of restricting the scope of the rule already "passively" possessed by the Romans and the fact that it is in fight and action that the myth of a great victor and the ruler of the (whole) world is born. Only such an action will derive the elements of the outer world from the nothingness, and define them, at the same time always subordinating them to Rome. The victory and its fruits are available for the Roman thanks to the qualities summed up by the notion of *virtus bellica*. The "reverse" of the on Roman's portrait is the one of a Barbarian. The latter, on the other hand, always remains passive, but it is his presence that releases the Roman's qualities and makes him the ruler of the whole world, irrespective of the territorial extent of this propagandist creation.

In the microcosm that the world creates in the imperial propaganda, the Roman emperor is the focal point. It is the meeting point of the two big parts situated on

both sides of the ideological axis and the link joining them. It is the emperor's military and diplomatic actions, reduced to simple monetary images, that account for intricacies and arcana of the Roman policy towards the inhabitants of the Barbarian world. They also order the structure of the world as the emperor is the ruler of the Roman world while his identification as the head ruler of the whole world takes place in contact with Barbarians. What is important in the definition of the emperor in his role of the lord of the world is the iconographical motive of the Barbarian which refers to capturing, above all, in fight, the control over the world. In its basic form, the image of the Roman-rule over the world remained the same in the monetary propaganda of the Golden Age of the Antonine dynasty and the third century crisis. The change for worse of the relations in the outer position of the Roman Empire in the third century in comparison to its situation in the second century, which deepened the ideological barrier between the Romans and the Barbarians caused the situation in which the Barbarian evokes the worst associations, becoming the personification of evil and destructive forces coming from the outside, and the concept of the Roman-victor finds his dimensions not only in reality but in the supernatural sphere as well.

Each monetary image, composed of an icon and, usually, an inscription, detailed out in the descriptive and analytical part of the work, has three semantic layers which enlighten each other and promote the title issue on various levels of abstraction. They are: the manifested sense (a visualization and description), the primary sense (primary connotations), the hidden sense (secondary connotations).

The method of a gradual penetration into these different formula until the deepest structures of an informative transmission allows to state that the idea of a large world empire and the Romans subordinating other peoples to their power was constantly developed in the monetary propaganda. It also permits the general observation that in it the monetary image, defined by the VNDIQVE VICTORES legend, is the most accurate explanation of the conception of the world's empire and the idea of the Romans' superiority over the alien. The monetary contents refer to the three levels of the representation on which the problem of the Roman rule over the world appeared. These are: the structuring of the world, defining the relations between the Romans and the aliens, constructing the features of the Romans and the Barbarians by juxtaposing them.

The *undique victores* slogan also defines the understanding of the Roman rule over the world in a dynamic sequence, referring to the process of gaining, confirming or broadening the Roman domination. The myth of the rule over the world was dominated by the war-victorious conception both in the period of the Antonine monarchy and in the time of the 3rd century crisis. However, the stylistics was different in both of them. As a result of different influences, the propaganda of these two different epochs brought about two parallel images of the Roman presence in the world, with a constant recognition of the Roman lead in it. There exists the Roman world the lord of which is the emperor. Beyond this circle there is yet another world the existence of which is evoked by the emperor's activity. In this sense, the Roman emperor, *undique victor*, is in charge of the structure and order of the (whole) world in the epoch of the Antonine dynasty and the period of the 3rd century crisis. Though, there are different images of him. He can be the one who realizes a *debellare superbos* call or answers the *parcere subiectis* appeal. He can be the one who guards the Roman estates or goes beyond them. His victory may refer to the real sphere or cross it, his fight

may have all the hallmarks of an offensive fight or the one conducted only to defend the state of possession. Invariably, though, it is him who is the measure of the world.

Above all the emperor remained the lord of the Roman world, ideologically oriented around the *Roma* motive. Excursions in the monetary images to the outer world are the phenomenon which, in the propaganda of both epochs, causes the greatest amplitudes in the images of the Roman rule over the world. Different solutions of the same issues applied in the period of the Antonine monarchy and the 235—284 half-century prove that there existed a strong interdependence between the general political situation of Imperium Romanum and the imperial propaganda. In the coinage of the Golden Age of the Antonine dynasty, the strong empire, winning over the fights with Barbarians, the motive defining the emperor as the ruler of the world was less important than in the period of the 3rd century crisis when contrary to the difficult situation of the Roman state, wider possibilities of the understanding of the idea as a call to rule over alien nations, with the recognition of the confinement of the actual Roman world were observed. It always, however, gave the attractiveness of the identification with what was Roman.

The nature of the research problem is a comparison of the presence of the title idea in two selected epochs. The search covers: common and different features of the monetary propaganda cultivated in them (universalizing comparisons), specific solutions in narrower time spaces, constituting two epochs (variant comparisons), unique images defining the originality of the propaganda of definite emperors (individualizing comparisons).

The tables serve the purpose of highlighting the differences and similarities of the propaganda. They illustrate the presence or absence of given topics in the imperial minting and ideological concept of both epochs in their shorter phases: 96—117, 117—161, 161—192, as well as 235—249, 249—268/269, 268—284. Operating with long chronological distances, defined by the duration of the Golden Age of the Antonine dynasty and the third century crisis, allowed to capture the general tendencies in the propaganda of both epochs. The interactions between the political policies of the rulers, events and atmosphere they evoked, the extent of the development of the ideology of the imperial power, on the other hand, gave different images of the Roman rule over the world as a result of mutual permeation in their particular phases.

Agata Aleksandra Kluczek

VNDIQVE VICTORES

La vision de la domination romaine sur le monde
dans le monnayage de l'âge d'or des Antonins
et de la crise du IIIe siècle —
étude comparative

Résumé

L'étude est consacrée aux images du pouvoir de l'empereur romain et sa trame thématique s'appuie sur l'idée de la domination romaine sur le monde. Le but de l'étude est de présenter dans quelle mesure cette idée a été toujours présente et comment elle a été développée dans la propagande impériale de l'âge d'or des Antonins et de la crise du IIIe siècle, et aussi, ce qui est l'objectif le plus important, la comparaison de la vision de la domination romaine sur le monde, lancée dans ces deux époques.

L'objectif de recherche formulé ainsi implique des sources numismatiques comme la base de l'analyse. Les monnaies impériales avaient une signification particulière pour la diffusion des informations et des motifs idéologiques dans l'Empire romain. En plus, seules des monnaies impériales constituent pour les deux époques analysées un ensemble d'exploration homogène et permettent de créer une déduction commune et identique. La disproportion de la quantité et de la qualité des sources des autres catégories implique que toute tentative de comparer une trame de propagande dans deux périodes en question à la base d'autres sources comme la littérature antique, l'épigraphique ou l'art monumental — qui réalisent la condition d'abondance seulement pour la première époque, la seconde en étant relativement pauvre — est condamnée à un échec. Cependant, les allusions à ces types de sources démontrent l'enracinement et la compréhension de certaines idées dans la tradition romaine et servent à actualiser, expliquer ou assurer ce qui résulte des examens des monnaies impériales, primordiales pour l'étude.

La dissertation se compose de deux parties qui se concentrent sur trois catégories : Imperium Romanum, le monde des barbares et l'empereur, mais ces éléments ne sont pas, d'habitude, attachés aux chapitres concrets. Dans la première partie « *Imago mundi* ». *Le monde romain et le monde des barbares dans les sources numismatiques* l'auteur entreprend l'essai de reconstruire *imago mundi* c'est-à-dire la structure du monde qui jaillit des représentations monétaires. Cette partie se compose de trois chapitres.

Le chapitre *Imperium Romanum : fines, provinciae* décrit les frontières et la structure de l'État romain dans la perspective géographique. Il fournit des informations sur une présentation modeste des frontières de l'empire dans la propagande impériale, il apporte aussi une image de la carte de l'Empire romain qui peut être représenté sous forme de mosaïque composée de plusieurs détails : provinces, régions, villes, fleuves ou comme somme de certains espaces importants. Il démontre le rôle de l'empereur envers cet ensemble, esquissé par la propagande à l'occasion des types monétaires qui font les références aux « provinces ».

Le chapitre *Imperium Romanum : Roma* affirme des allusions à Rome, incarnant l'*Urbs*, qui était un noyau de l'*imperium* universel, et démontre comment dans le monnayage impérial le motif de la Rome a été lié avec le thème des victoires romaines sur des peuples étrangers. L'objet de l'analyse est aussi la question de la légitimation du pouvoir de l'empereur. Les réflexions prouvent dans quel sens et dans quelle ampleur Rome a été exaltée par la propagande impériale comme *caput mundi* et *sedes imperii*. Ces notions sont employées dans le sens géographique mais avant tout métaphorique ; la première, *caput mundi*, concerne la primauté de Rome sur un ensemble territorial, le second slogan, *sedes imperii*, exprime des relations de Rome avec le souverain exerçant *imperium*. Ces problèmes sont esquissés sur le fond des changements de l'Empire romain et réfléchis dans la déperdition du rôle politique de Rome au bénéfice des centres provinciaux.

Le chapitre *Alter orbis* présente la structure et une caractéristique générale du monde des barbares, interprétées des représentations sur les monnaies impériales. L'auteur y touche des questions comme les noms des tribus et des peuples barbares, l'organisation politique des barbares, la différenciation culturelle des barbares, une image stéréotype d'un barbare du nord et de l'est. L'auteur réfléchit aussi sur le caractère des relations entre les barbares et les Romains ; dans la propagande impériale il a été déterminé dans le prisme des slogans *victoria Romana* quand il concerne des confrontations belliqueuses, et *rex datus* lorsqu'il touche des relations en paix. L'auteur présente aussi l'évolution des représentations des barbares dans le monnayage impérial, qui mène des images historiques aux abstraites.

La deuxième partie de la dissertation « *Gentium victor orbisque possessor* ». *Éléments du mythe de l'empereur victorieux dans les représentations monétaires* est consacrée aux aspects choisis du mythe de souverain du monde. Ils concernent la supériorité du Romain sur les autres peuples, ils précisent aussi des méthodes de devenir le maître du monde — c'étaient le combat et la victoire — ils décrivent de même un catalogue d'attributs et de vertus de celui qui est le souverain du monde et ses aspirations à une domination universelle. Cette partie se compose de trois chapitres.

Le chapitre *Virtutes Augusti* touche une représentation idéologique de l'empereur romain comme maître du monde, qu'il devient grâce aux vertus divines dont il dispose, et grâce à ses exploits guerriers et ses succès. La première donnée pour l'analyse est le motif du barbare ou son équivalent, présent dans l'iconographie monétaire. Selon ce critère, la supériorité et l'hégémonie du Romain-empereur sur des habitants du monde non-romain est démontré dans le prisme de quelques vertus : *virtus Augusti*, *victoria Augusti*, *clementia Augusti* et *felicitas Augusti*.

Le chapitre *Undique victores — ubique barbari* concerne de diverses champs sémantiques dans lesquels le motif du barbare, jouant une fonction du mythe de souverain victorieux, se manifestait. Ils sont confrontés aux trois questions : combat, subordination, domination. L'image de l'empereur victorieux peut être présentée sur deux

plans : celui du théâtre des victoires sur des ennemis de l'extérieur et du théâtre de la supériorité politique sur les voisins de l'Empire ; et celui des sphères de vie où le pouvoir du vainqueur se réalise. La création de l'empereur comme le souverain du monde est montrée dans sa dimension dynamique, c'est-à-dire comme celui qui est en train de devenir le souverain du monde (entier) et non seulement de l'État romain. La domination romaine sur le monde peut se réaliser uniquement dans l'action, particulièrement dans le combat guerrier.

Le chapitre *Rector orbis* concerne la domination universelle de l'empereur romain, déterminée dans la perspective des notions : *orbis (terrarum)* et *genus humanum*, qui se placent dans un large champ sémantique. Elles ne signifient pas un espace concret ou territoire réel mais, toujours subordonnées aux questions idéologiques et politiques, peuvent être interprétées comme le monde romain ou le monde entier. Cela permet de placer le problème de la suprématie romaine dans une sphère réelle ou abstraite. L'auteur explique aussi le développement de la pensée sur la prédominance de Rome sur le monde dans l'idéologie impériale et tente d'éclaircir la genèse de la popularité croissante de ce thème dans le monnayage des empereurs romains.

Dans la dissertation l'auteur distingue des ensembles thématiques des représentations au revers des monnaies impériales, qui déterminent la vision de la domination romaine sur le monde. Dans l'*imago mundi* de propagande le monde est divisé en deux parties. La première structure est constituée par le romain : l'Empire romain, ses régions, provinces, villes avec le premier centre — Rome/*Urbs*. Elle est complétée dans cet *imago mundi* par ce qui appartient à l'univers des barbares. Son image comprend avant tout des territoires et leurs habitants, peuples, tribus, pays avec lesquels les Romains menaient des guerres. Sur une marge étroite de la carte du monde extérieur restent des terres habitées par des barbares, alliés avec des Romains dont la supériorité ils acceptaient. L'axe de division entre l'Empire romain et le monde des barbares est une frontière idéologique. Elle prend sa source dans une présentation permanente de la supériorité des Romains aux barbares et dans l'idée de *victoria*, principale pour décrire leurs relations. Les barbares se placent plus bas dans la hiérarchie. Le monde étranger/barbare dans la propagande impériale, ne fonctionne pas de manière autonome, il n'existe que pour que les Romains puissent remporter des victoires sur ses habitants et assujettir des terres de barbares, il jaillit des représentations monétaires uniquement comme un produit de l'actuelle situation politique concernant l'État romain. Le monde barbare « se présente » comme résultat de l'activité des Romains. L'exploit guerrier des Romains et leurs victoires, même si leur dimension est symbolique et non réelle, sont une condition indispensable de la création du monde barbare. Par contre, le monde romain simplement « existe ». Son existence a un caractère « passif » par rapport à la genèse de l'univers barbare, qui se manifeste dans la propagande seulement comme l'effet de « l'activité » de Rome. Il résulte de cela le problème de la limitation de l'étendue du règne des Romains, et le fait que c'est dans le combat et dans l'action que naît le mythe d'un grand vainqueur et le souverain du monde (entier). Seulement cette attitude peut tirer du néant des éléments du monde extérieur et les nomme, en les subordonnant toujours à Rome. Remporter la victoire militaire et bénéficier de ses fruits apportent aux Romains des vertus symbolisées par la *virtus bellica*. Le « revers » du portrait d'un Romain est l'image du barbare. Le barbare reste toujours passif mais c'est sa présence qui accentue les qualités guerrières du Romain et le fait le maître du monde, indépendamment de la réalité spatiale et territoriale du « monde » dans la propagande impériale.

Dans le microcosme, que crée le monde dans la propagande impériale, l'élément central est l'empereur. C'est « un clef de voûte » de deux parties situées de deux côtés de l'axe idéologique et « un chaînon » qui les unit. Ses actions militaires et diplomatiques, réduites à de simples représentations monétaires, expliquent des nuances et des arcanes de la politique romaine envers le monde barbare ; elles aussi ordonnent la construction de l'univers. L'empereur est le souverain du monde romain et son identification comme le maître du monde entier se réalise dans le contact avec des barbares. Le motif du barbare est très important dans la définition de l'empereur dans le rôle du souverain du monde, il fait allusions au combat victorieux ou à la conquête, et de dominer le monde. Dans sa signification profonde la vision de la hégémonie de Rome était la même dans la propagande monétaire de l'âge d'or des Antonins et de la crise du IIIe siècle. Le changement des forces dans la situation extérieure de l'Empire romain pour plus défavorables dans le IIIe siècle par rapport à la situation en IIe siècle, qui approfondit la barrière idéologique entre les Romains et les barbares implique que le barbare éveille les pires associations en devenant une personification de la puissance du mal et une incarnation des forces extérieures et destructrices, pendant que le concept du Romain-vainqueur prend sa signification non seulement dans la sphère réelle mais aussi sur le plan surnaturel.

Chaque représentation monétaire, composée de l'iconographie et le plus souvent aussi de l'inscription, qui est présentée dans la partie analytique et descriptive de la dissertation, porte trois couches sémantiques qui s'éclairent mutuellement et, à des niveaux différents d'abstraction, annoncent la question de titre. Ce sont : sens manifesté (visualisation et description), sens implicite (connotations premières), sens occulte (connotations secondes).

La méthode de pénétrer progressivement dans ces significations jusqu'aux structures les plus profondes du message informatif, permet de constater que la pensée sur un empire illimité au sens spatial et sur les Romains qui dominent des peuples étrangères, était constamment développée dans la propagande monétaire. Cela permet aussi à une constatation générale que l'expression monétaire, déterminée par la légende VNDIQVE VICTORES est l'explication la plus pertinente de la conception de la domination universelle de Rome et de l'idée de supériorité des Romains sur les autres. Les représentations monétaires se réfèrent aux trois niveaux sur lesquels le problème de la domination romaine sur le monde se manifeste. Ce sont : la structuration du monde ; la définition des relations entre les Romains et les autres ; la construction des traits caractéristiques des Romains et des barbares par leur opposition.

Le slogan *undique victores* décrit aussi la compréhension de la domination romaine sur le monde dans une séquence dynamique, en se rapportant à la conquête, à la consolidation ou à l'élargissement de la domination romaine. Le mythe du pouvoir romain sur le monde a été dominé par cette conception guerrière et victorieuse de même à l'époque des Antonins que durant la crise du IIIe siècle. Cependant sa stylistique n'était pas identique. La propagande de ces deux époques différentes apporte deux visions parallèles de la présence romaine dans le monde, en attribuant toujours aux Romains la domination. Le monde qui existe est romain, son souverain est l'empereur ; hors de ce cercle se trouve un autre univers animé par l'activité de l'empereur romain. Dans cette signification l'empereur, en *undique victor*, se place à la garde de la structure et de l'ordre du monde (entier), de même pendant le règne des Antonins que durant la crise du IIIe siècle. Cependant ses visages sont différents. Il peut être celui qui réalise l'appel *debellare superbos*, ou répond à l'appel *parcere subiec-*

tis, il prend garde des limites romaines ou les dépasse, sa victoire peut concerner la sphère réelle ou abstraite, sa lutte peut être un combat offensif ou défensif. Néanmoins, c'est lui qui reste toujours la mesure du monde.

L'empereur était avant tout le maître du monde romain, orienté idéologiquement autour le motif de Rome. Les excursions dans les représentations monétaires vers le monde extérieur sont un phénomène qui provoque dans la propagande des deux époques les amplitudes les plus grandes dans la vision de la domination romaine sur le monde. Les solutions différentes, employées par le monnayage des Antonins et durant les années 235—284 démontrent qu'entre une situation politique générale et la propagande impériale on observe une forte corrélation. Dans le monnayage de l'âge d'or des Antonins, un empire fort et victorieux dans ses guerres contre les barbares, le motif de l'empereur — souverain du monde, était moins important que dans l'époque de la crise du IIIe siècle, quand face à une situation difficile de l'empire, l'idée de régner sur les autres peuples était interprétée plus largement, cependant avec une conscience lucide des limites réelles du monde romain. Toujours la possibilité de s'identifier avec „le parti“ romain était attractive.

L'objectif du problème de recherches est la comparaison de la présence de l'idée de titre dans les deux époques choisies. Les remarques constatent : des traits communs et différents de la propagande monétaire (comparaisons universalisant) ; des solutions spécifiques dans des intervalles temporels étroits qui composent les deux époques (comparaisons variantes) ; des représentations uniques soulignant l'originalité de la propagande des empereurs concrets (comparaisons individualisant).

Les tableaux servent à éclaircir des différences et des ressemblances de la propagande. Ils visualisent la présence ou l'absence de certains thèmes détaillés ou des concepts idéologiques dans le monnayage impérial durant des phases plus courtes : 96—117, 117—161, 161—192 et 235—249, 249—268/269, 268—284. L'analyse des intervalles chronologiques plus longs, tracés par le siècle d'or des Antonins et la crise du IIIe siècle, permet de saisir des tendances générales dans la propagande des deux époques. Les interactions entre les programmes politiques des souverains, des événements et l'atmosphère provoquée, le degré du développement de l'idéologie impériale ont donné finalement dans les phases concrètes des images différentes de la domination romaine sur le monde.

Monety (fotografie 1—23) oraz fotografia rewersu monety na czwartej stronie okładki
ze zbiorów Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Krakowie
Reprodukcja za zgodą Muzeum Narodowego w Krakowie

Na pierwszej stronie okładki
Łuk tryumfalny Trajana, Benewent, detal

Na czwartej stronie okładki
Antoninian Aureliana, R/ RESTITVT ORBIS /*// KAA,
Orbis i imperator, mennica Serdika (ze zbiorów MNK-VII-A-3058)

Wyklejki
Łuk tryumfalny Trajana, Benewent, detal

Części
Część pierwsza: Łuk tryumfalny Trajana, Benewent, detal
Część druga: Relief ze sceną tryumfu Trajana, Praeneste (Palestrina)

Redaktor Małgorzata Poglódek

Projektant okładki Paulina Tomaszewska-Cieply

Redaktor techniczny Barbara Arenhövel

Korektor Agnieszka Plutecka

Copyright © 2009 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-1795-3

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 29,0 + wklejka. Ark. wyd. 43,0. Prze-
kazano do łamania w listopadzie 2008 r. Podpisano do dru-
ku w maju 2009 r. Papier offset. kl. III, 80 g

Cena 78 zł

Łamanie: STUDIO NOA Ireneusz Olsza
ul. Emerytalna 17c/48, 40-729 Katowice
Druk: EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek, Spółka Jawna
ul. Brzeska 4, 87-800 Włocławek

